

**KÜLÖNBÖZŐ HÁZTARTÁS-KELETKEZÉSI RENDSZEREK
EGY ORSZÁGON BELÜL – VÁLTOZATOK
JOHN HAJNAL TÉZISÉRE ¹**

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

A demográfia azon társadalomtudományok egyike, amely különösen alkalmas arra, hogy művelői modelleket fogalmazzanak meg a vizsgált kérdések jobb megértése érdekében. Mindez talán nem független attól a ténytől, hogy e kutatási terület túlnyomóan empirikus vizsgálatokra épül, a demográfusok szabályosságokat, illetve összefüggéseket keresnek az elemzett folyamatok mögött, és ezzel kapcsolatos eredményeiket rendszerint kvantitatív formában teszik közzé. Mind az általuk vizsgált események, mind az általuk elemzett szerkezetek tehát egyértelműen kvantitatív módon kerülnek megközelítésre (Coale – Trussel, 1996). A demográfiai vizsgálatok során megszerkesztett modellek minősége azonban nagymértékben függ attól, hogy készítőik mennyire gondosan aknázták ki a létrehozásuk során a rendelkezésre álló empirikus eredményeket és azok mennyire alkalmasak a továbbiakban a tényleges gyakorlati felhasználásra.

Hosszú idő óta foglalkozva a család- és háztartásszerkezet kutatásával gyakran kerültünk ellentmondó helyzetekbe. Ha az ezzel kapcsolatos esettanulmányok között tallóztunk, akkor több ízben előfordult, hogy olyan briliáns vizsgálatokat találtunk, amelyeket végigolvasva az évszázadokkal ezelőtti hagyományos világban élt egyének életciklusának, illetve az iparosítás előtti korszak háztartásainak korábban szinte elképzelhetetlen mélységeibe pillanthattunk bele. Be kell vallanunk azonban azt, hogy régóta zavart a megszerzett ismeretek korlátozott volta. Az utóbbi két-három évtizedben megismert esettanulmányok túlnyomórészt ugyanis rendszerint csak egy közösségre – néhány tucat négyzetkilométerre, illetve néhány száz család együttesére – látszottak érvényesnek, arra is csak egy inkább rövidebb, mint hosszabb időszakra vonatkozóan. Arra nem, hogy akárcsak egy nagyobb régió és/vagy egy hosszabb időszak demográfiai, illetve családszerkezeti jellemzőit valóban megismerjük segítségükkel.

¹ A „Kárpát-medence népessége a Millenniumon” c. konferencián 2000. november 9-én elhangzott előadás kibővített szövege. Első változata 1997 októberében Pekingben az IUSSP 23. konferenciáján hangzott el, majd angolul megjelent a *Historical Social Research* c. folyóirat 1998. évi 1–2. számában. Jelenlegi változatot az eredeti angol szöveghez képest jelentősen átdolgoztuk, hivatkozott irodalmát alaposan bővítettük és az újabban megjelentekkel kiegészítettük.

Ha viszont a kérdéssel elsősorban elméleti síkon foglalkozó tanulmányokat néztük át – melyek főként a különböző család- és háztartásszerkezet-típusokról íródtak – akkor nem egy esetben azt tapasztaltuk, hogy hiányzik mögülük az alapos és konkrét adatokra támaszkodó elemzés, a megbízható adatbázis, érvelésük gyakorta szórt és esetenként egymásnak is ellentmondó adatokra épül. Viszont az általuk felvázolt modelleknek az első pillanatban nagynak tűnő magyarázó erejük van, és fontos, izgalmas következtetésekre látszanak vezetni.

Úgy éreztük, hogy a makroadatokból kiinduló és az eredményeket modellbe foglaló vizsgálat az, amely legközelebb visz a múltbeli társadalmak működésének megismeréséhez, ez az az út, amelyet érdemes követni. Hogy ennek gyakorlati megvalósítása azonban nem olyan egyszerű, arra már a jelenkori családok és háztartások modellezésével foglalkozó demográfusok kutatásai is rávilágítanak. Noha elemzéseik nagy tömegű, könnyen elérhető adatokra épültek – a jelent kutató a történeti demográfus számára elképzelhetetlen bőségű adathalmazokhoz nyúlhat modellépítése során – és számos leegyszerűsítést tartalmaznak, ennek ellenére meglehetősen bonyolultnak tűnnek. J. Bongaarts (1990) például a jelenkori családok és háztartások modellezése során hat olyan demográfiai tényezőt vesz számba, melyek egy nukleáris család összetételét megszabják – házasság, termékenység, (örök)befogadás, halandóság, vándorlás és válás – és négy további tényezőt, amelyek a családok, illetve az esetleges további személyek részvételével létrejövő háztartást alakítják, a csoport vezetése, a háztartás létrejötte, (át)alakulása és felbomlása. Talán szükségtelen mondanunk a felsorolt tényezők kapcsán, hogy nevezett szerző a családot és háztartást kizárólag demográfiai szerkezetként kezelte, és nem vette tekintetbe azokat a kapcsolatokat, amelyek rájuk, mint társadalmi alapegységekre, illetőleg a gazdasági-társadalmi, kulturális, rokonsági, pszichológiai funkciókra és jellemzőikre utaltak volna. Utóbbiak egyébként más modern kutatások esetében sem szerepeltek a vizsgált, illetve alkalmazott tényezők között (Kuijsten – Vossen, 1988). Tegyük ehhez hozzá, hogy mindez a modern társadalom családjára vonatkozik, amely elsőprő többségében kicsi, egyszerű összetételű, és korlátozott számú funkciót betöltő. Az iparosítás előtti korszak kiscsoportjairól azonban mind összetételük, mind az általuk betöltött funkciók komplexitása kapcsán ez aligha mondható el. Utóbbiak ugyanis amellet, hogy demográfiai szempontból nézve fontos alapegységek, ugyanakkor a társadalmi szerveződés alapját is képezik, továbbá javakat termelő és fogyasztó mikrogazdasági egységek, valamint kulturális, sőt esetenként vallási és katonai funkciókat is betöltő csoportok.

A történeti házassági, illetőleg család- és háztartásmodellek esetében némileg más a helyzet. Először is – mint azt már fentebb jeleztük – az ez iránt érdeklődő kutatók lényegesen szegényebb és mind időben, mind vonatkozási terület tekintve töredezetebb adatbázisra támaszkodhatnak. Ráadásul ezt többnyire utólag nem igazán lehet már a szükségleteknek megfelelően bővíteni, átalakíta-

ni – a történeti források fennmaradása, adattartalma mai szemmel nézve általában esetlegesnek tekinthető. Másodsorban – ezt ugyancsak jeleztük – a családok és a háztartások a történeti múltban sokrétűbb szerep-együttesként működtek, mint mai „utódszervezeteik”, vagyis a szegényesebb forrásadottságok segítségével bonyolultabb jelenségeket és szerkezeteket kell(ene) elemeznünk és modelleznünk. A feladat kihívása természetesen bizonyos mértékig ösztönző is, így a család- és háztartástörténeti kutatásokkal szinte egy időben megindultak a kísérletek a kérdéskör elméleti és módszertani megközelítése irányába is.

A történeti család- és háztartásmodellek kidolgozásában két hagyomány figyelhető meg. John Hajnal (1965, 1982) a demográfiai elméletek, valamint a jelenkori demográfiai elemzések hagyományából indul ki, aggregált adatokra támaszkodva szabályokat állapít meg, régiókat különít el, világméretben általánosít. A cambridge-i iskola képviselői – Peter Laslett (1972, 1977, 1983) épp úgy, ahogy Richard Wall (1983, 1995) – viszont elsősorban az európai társadalomtörténeti, illetve történeti demográfiai kutatás racionális hagyományait követik, és főként az empirikusan vizsgálható szabályosságokra összpontosítják figyelmüket. Mindenek előtt a családok, háztartások, illetőleg a házasságkötés esettanulmány-jellegű empirikus vizsgálataiból megállapítható (illetve azok további folytatására alkalmas) jellemzői iránt érdeklődnek, és lehetőség szerint – különösen Richard Wall – kerülnek a homályosnak tűnő, nagy korszakokat és nagy területeket átfogó általánosításokat. Egyúttal azonban megpróbálnak néhány nem közvetlenül demográfiai jellemzőt is belevenni modelljükbe (amelyeket óvatosan többnyire nem is modellenek, hanem „kritériumoknak” vagy „jellemzőcsoportnak” neveznek). Az a nem kevés megállapítás, illetve hipotézis, amit felvetnek, általában arányok, arányszámok vagy egyszerű számadatok formájában jelenik meg, nem állapítanak meg egyértelmű szabályokat. Fentiek alapján ezért talán nem tekinthető teljesen véletlennek, hogy John Hajnal egyszerű, világosan szabályokba fogalmazott és a szélesebb körű általánosítás igényével fellépő megállapításai sokkal nagyobb, a történeti demográfia határain messze túlnyúló érdeklődést keltettek, míg Peter Laslett² és Richard Wall írásai elsősorban csak a családdal és háztartással foglalkozó történeti demográfusok soraiban váltottak ki komolyabb figyelmet. Az alábbiakban mi is elsősorban John Hajnal háztartással és házassal kapcsolatos téziseivel foglalkozunk, bár esetenként elkerülhetetlen lesz az, hogy a cambridge-i iskola egyes – John Hajnal téziseihez általában kapcsolódó – megállapításaira is kitérjünk.

² Ez a megállapítás azonban Peter Laslett egyéb írásaira nem tekinthető érvényesnek. Nevezett szerzőnek az iparosítás előtti angol társadalomról keletkezett, valamint a nukleáris család nyugat-európai egyedülálló voltáról, iparosításban, szociális ellátásban látott szerepéről írott könyvei és tanulmányai (Laslett 1976, 1984, 1988a, 1988b), valamint az ezekhez fűzött gazdaság- és társadalomtörténeti következtetései élénk vitákat provokáltak a társadalomtörténészek között (ld. erre vonatkozóan Secombe 1992).

2. Hajnal és kritikussai

Több mint harminc évvel ezelőtt jelentette meg John Hajnal híres és a kutatásban új utakat nyitó tanulmányát az európai házasodási mintákról (Hajnal, 1965). Második, e témakörhöz kapcsolódó tanulmánya „Az iparosodás előtti háztartáskeletkezési rendszer két alaptípusa” – melyet a továbbiakban rövidítve „Rendszerként” hivatkozunk meg – pedig először 1982-ben jelent meg.³ Szerző az utóbbit előző írása folytatásának tekintette, ezért mi is úgy kezeljük a két tanulmányt, mint egy összefüggő elmélet két részét. A „Rendszer” bevezetésében John Hajnal egyértelműen megfogalmazza tanulmánya célkitűzését: „azon magatartások, valamint ezek eredményeinek összehasonlítása, melyek különböző típusú háztartások létrejöttét eredményezik” („Rendszer” 449). Világosan megfogalmazza írásának korlátait is: csak a 17–18. századi Nyugat-Európával és az ezzel összehasonlításra kerülő iparosítás előtti körülmények között élő ázsiai régió (egyébként időben jóval későbbi) adataival tud foglalkozni, mivel más területekre – pl. Dél-Európára vagy Finnországra nézve – nem állnak rendelkezésére elegendő számban érdemleges háztartásszerkezeti adatok. Általánosságban csak olyan adatsorokat használ, amelyek legalább 5000 főnyi sokaságra épülnek, kis méretű, egyedülálló közösségeket nem vesz figyelembe. Kizárja vizsgálódásai köréből a törzscsalád-formációt (igazában nem indokolja meg, hogy miért) és a városi háztartásokat is. Véggözetkezéseiben majdnem mindig igyekszik óvatosan fogalmazni. Visszatérő fordulat írásában, hogy „az itt elemzett két típus mellett bizonyára más háztartáskeletkezési rendszerek is létezhetnek”. Hajnal kijelenti azt is, hogy felállított szabályainak sorából bizonyos dolgok hiányoznak, például nem tartalmazzák a háztartásokból kiváló egyénekre, illetőleg a háztartások felbomlására vonatkozó szabályszerűségeket.

Hajnal híres háztartás-keletkezési alapszabályai röviden a következőkben foglalhatók össze („Rendszer” 452). A világ általa vizsgált részén szerinte két nagy háztartáskeletkezési rendszer figyelhető meg:

I. Egyszerű családos háztartás-rendszer. Ennek alapvető jellemzői:

1. kései házasodás (a férfiak 26, a nők 23 év felett kötnek házasságot);
2. neolokális (a házasságkötés után az új pár külön háztartást alapít);
3. a házasságkötés előtt a fiatalok jelentős része szolgaként él egy idegen háztartásban;

³ Az a sokkal jobban ismert tanulmány, melyet John Hajnal ugyanezzel a címmel a „Családformák a történeti Európában” című, Cambridge University Pressnél megjelent tanulmánygyűjteményben publikált 1983-ban lényegében csak az eredeti egy évvel korábban megjelent írás rövidített változata volt. Számos fontos, igen ösztönző, illetve igen provokatív megállapítás kimaradt az utóbbiból. Sajnálatos tény, hogy bár az élénken vitatkozó szerzők általában Hajnal eredeti írását bírálták, a történeti demográfusok túlnyomó többsége csak a második, rövidebb változatot ismeri.

II. *Összetett családos háztartás-rendszer.* Ennek legfontosabb jellemzői:

1. korai házasodás (a férfiak 26, a nők 21 éves koruk előtt kötnek házasságot);
2. házasságkötés után az új pár valamelyik szülő háztartásában marad (nem alapítanak új, önálló háztartást)⁴;
3. új háztartások alakulására vagy a háztartásfő halála után, vagy a kiinduló egység osztódását követően kerül sor.

Hajnal a két típus megkülönböztetése kapcsán kulcsfontosságúnak érzi a szolgálatvállalás, illetve szolgáttartás kérdését, ezért ezt a továbbiakban még pontosabban és részletesebben megfogalmazza („Rendszer” 473). Véleménye szerint az iparosítás előtti Északnyugat-Európában megfigyelhető szolgáttartás mint intézmény az alábbi jellemzőkkel írható le:

1. a szolgák aránya a népességben legalább 6 százalék, de általában meghaladja a 10 százalékot;
2. a szolgák nem házasok;
3. életciklus-szolgálatvállalási rendszer (a szolgálatvállalás olyan fiatalkori helyzet, amelyen a vidéki fiatalok túlnyomó többsége házasságkötése előtt keresztül megy);
4. a szolgák nem pusztán személyi szolgáltatásokat látnak el, hanem szorosan beépülnek a gazdaság munkaerő-szervezetébe;
5. a szolgák szerződés alapján kerülnek alkalmazásra;
6. a szolgák az alkalmazó háztartásának tagjaiként élnek;
7. a szolgák társadalmi státusa azonosnak tekinthető a gazdáéval (vagyis szolgavoltukat ők is, alkalmazójuk is átmeneti állapotnak tekintik).

Hajnal feltételezi, hogy a fent leírt két háztartásrendszer más-más belső családi viszonyokkal rendelkezett⁵, és a népességnomás vagy gazdasági válságok következtében fellépett nehézségekre – vagyis a válsághelyzetekre – alapvetően másképp válaszolt. Az összetett szerkezetű háztartás például képes volt a fenti okok miatt előálló munkanélküliség (a népességfelesleg) felszívására, míg az északnyugat-európai kis háztartások ebben az esetben növelték a szolgálatba küldött fiatal családtagok számát és elhalasztották házasságkötéseiket. „Valószínűleg a szolgálatvállalásra vezethető vissza az, hogy Északnyugat-Európa a születések és halálozások alacsonyabb szintű egyensúlyával tudott működni, mint más iparosítás előtti társadalmak ... az összetett háztartásokba

⁴ A gyakorlatban az új pár a legtöbb esetben az ifjú férj szüleinél kezdi új életét – az antropológusok kifejezésével élve a házasságkötés utáni lakóhelyválasztás patrilocális. (Szerző megjegyzése. Hajnal erre a kérdésre nem tér ki.)

⁵ Az összetett háztartásokra épülő rendszerben „gyakran a fiatal férj szülei voltak a háztartás vezetői. Az ifjú asszony itt anyósának irányítása alatt dolgozott abban az életkorában, amikor Nyugat-Európában egy nem rokon háztartásban szolgált. Férje így szorosabb kapcsolatban maradhatott a háztartásban jelen levő anyjával, mint saját feleségével” („Rendszer” 475).

szerveződött társadalmakban hiányzott az ennek megfelelő mechanizmus...” („Rendszer” 478, 481). John Hajnal óvatosan elkerülte azt, hogy világosan részletezze az általa felállított szabályok feltételezhető következményeit, az eredményeit tovább építő Peter Laslett azonban már nem volt ilyen visszafogott. Véleménye szerint “ a nyugati családrendszerek nyitottak voltak a nagyipari fejlődés felé... de a japánok, oroszok, sőt az olaszok és a lengyelek sem voltak ugyanebben a helyzetben az ipari kultúra felé való viszonyulásukban, még akkor sem, ha elsajátították az ipari életformát ... a neolokális lakóhelyválasztás ezekben a társadalmakban sohasem volt a része úgy a történelmi társadalomszerkezetnek, mint a nyugat-európaiban” (Laslett, 1983. 559).

Hajnal a téziseinek első felét alkotó, házassági mintákról írott tanulmányában (Hajnal, 1965) az 1900-ra vonatkozó demográfiai adatok alapján egy Trieszt-Leningrád (Szentpétervár) vonallal ketté is választja Európát, mely azóta mélyen belevésődött a demográfusok és társadalomtörténészek tudatába. Ugyanígy örökölt maradt ránk Hajnal minta elnevezése is – máig keverik a szerzők az „északnyugat-európai modellt” az „európai minta” névvel, nem figyelve arra, hogy ezzel némileg felsőbbes módon öntudatlanul kirekesztik Európából a peremvidékek (hovalovább egyre inkább a kontinens keleti felére zsugorodó) társadalmait.

Ahogy az a legtöbb programadó írással lenni szokott, Hajnal két tanulmánya alaposan megosztotta olvasóit, seregnyi hívője és számos ellenfele támadt. Kevés olyan, a házasság, család és háztartás témájával foglalkozó mű jelent meg az 1960-as évek óta, amely rövidebben vagy hosszabban ne tért volna ki Hajnal írásaira. A téziseire történő reagálások tulajdonképpen négy csoportra oszthatók: egyetértők, korlátokkal elfogadók, ellentmondók és hallgatók. Az egyetértőkre – többségük a nyugat-európai társadalmakra vonatkozó, térben és időben korlátozott forrásanyagra építő esettanulmányokat készítő szerző – azt hiszem nem érdemes részletesen kitérnünk. A többire azonban lássunk néhány példát.

Kezdjük a korlátokkal elfogadókkal. Néhány szerzőnek – elsősorban olyanoknak, akik a Nyugat-Európát övező peremvidékekkel vagy a nem európai népegek történelmi demográfiájával foglalkoztak – kisebb-nagyobb problémái voltak Hajnal adatainak közvetlen felhasználásával, ezért megpróbálták téziseit kiegészíteni, esetenként kisebb-nagyobb mértékben módosítani. Például Daniel Kertzer és Dennis Hogan (1991), miközben nagyrabecsülését fejezte ki John Hajnal és Peter Laslett fentebb idézett munkái iránt, változtatásokat javasolt az utóbbi szerző által javasolt „Mediterrán házassági modellen” és kétségbe vonta Laslett ezen házassági mintára vonatkozó megállapításait. Kételkedésüket fejezték ki John Hajnal azon véleményével kapcsolatban is, hogy a családok és háztartások szerkezete, típusa egyáltalán kapcsolatba hozható az átlagos házassági korrallal. Francesco Benigno (1989) szerint az iparosítás előtti Olasz- és Spanyolországban legalább három különböző házassági modell figyelhető meg⁶, és nem talált semmiféle

⁶Francesco Benigno többek között M. Barbagli ("Sistemi di formazione della famiglia in Italia", *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (1987) 5: 80–127) és R. Rowland ("Systemas

kapcsolatot a korai házasságkötés és a nukleáris családos háztartásszerkezet között. Úgy gondolja, hogy nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a gazdasági, társadalmi, kulturális és az egyéb, nem közvetlenül a családhoz kapcsolódó demográfiai tényezőknek. „Mind a házassági, mind a háztartásszerkezeti minták a gazdaság és a demográfia, illetőleg a társadalmi termelés és a reprodukció közötti kapcsolatot fejezik ki ... ezek a kapcsolatok létrehoznak, illetve korlátoznak tendenciákat, de az együttalakítás szervezete és a demográfiai értékek úgy kötődnek szorosan hozzájuk, hogy a különböző kultúráktól, családideáloktól és a családok társadalmi szerepétől épp úgy függenek, mint az egyéni és a családi választásoktól” állapítja meg végezetül (Benigno, 1989. 185). Katherine A. Lynch (1991) úgy találta, hogy bár John Hajnal a falusi népességre összpontosította figyelmét, az úgynevezett „európai házassági minta” hosszú távon nem áll ellentétben az európai nagy- és kisvárosok társadalmi és demográfiai struktúrájával sem. Két módosítást szükségesnek tart azonban Hajnal modelljén (1) „a városokban élő különböző társadalmi csoportok az európai házassági minta két részét különböző intenzitással és különböző mértékben elkötelezve alkalmazták” és (2) „a városlakók házassági gyakorlatát nem csak saját társadalmi csoportjuk szokásai és hiedelmei, hanem az a városi gazdaság is korlátozta, amelyben éltek” (Lynch, 1991. 91).

Hajnal olvasóinak egy harmadik, többségében nem történeti demográfus csoportja élesebben kritikus álláspontot foglalt el. Wally Seccombe (1992. 186) félrevezetőnek ítélte azt, hogy a késői házasságkötést szabálynak vagy szokásnak tekintjük. Véleménye szerint Hajnal három alapszabálya közül csak a második az, amely normaként elfogadható⁷, de kritikájának nagyobb része tulajdonképpen nem is Hajnal, hanem Peter Laslett ellen irányult, aki a nyugat-európai családmódellet egyedi jelenségnek nevezte. Az antropológus Jack Goody még keményebb volt Hajnallal szemben. Kijelentette, hogy mind Hajnal modellje, mind a cambridge-i népességtörténészek által emlegetett nyugat-európai családmódellet egyedi jelenséggé való feltüntetése tulajdonképpen mítoszgyártás csakúgy, ahogy a tézis többi eleme, illetve a belőlük levont következtetések: a szolgálatvállalás fontossága, az idős szegényeket gondozó intézmények, valamint a születések és halálozások közötti egyensúlyozási képesség. Nem érezte megalapozottnak az Északnyugat-Európa és az ázsiai társadalmak közötti különbségtételt („vagy ha mégis fennállt, akkor az nem túl fontos”). Véleménye szerint Hajnal „túlhangsúlyozza a ténylegesen fennálló különbségeket”, „az adatok nem igazolnak ilyen éles szembeállítást” és „nem világos, hogy ezek a valós vagy feltételezett különbségek hogyan segítik vagy késleltetik a kapitalizmus, az iparosítás vagy a modernizáció fejlődését”, melyek hol kimondva, hol kimondatlanul, de domináns jelen-

matrimoniales en la península Ibérica (siglos XVI–XX): una perspectiva regional”, In Perez Moreda and David S. Reher (eds.) *Demografía histórica de España* (Madrid, 1987)) írásaira hivatkozik.

⁷ Seccombe interpretációja szerint „a házaspár a házasságkötés után önálló háztartást hoz létre” (Seccombe, 1992. 294).

séggként húzódnak meg a nukleáris családok háztartás dominanciájának elmélete mögött (Goody, 1996. 14, 17).⁸

A családtörténeti kutatás grandiózus francia összefoglalása (Burguière, 1986) megfogalmazásaiban nem volt olyan éles, mint az előbbieket, szerzői azonban teljesen az eddig felsorolt kritikusoknál is messzebb mentek. A francia történeti demográfusok annak a véleményüknek adtak ugyanis hangot, hogy John Hajnal két és Peter Laslett négy háztartásmodellje helyett hasznosabb, ha visszatérünk a Le Play által a 19. század végén meghatározott három alapvető családmodellhez: a nukleáris, a közösségi (communitarian) és a törzscsaládhoz (Burguière, 1986. 46)⁹. André Burguière és François Lebrun szerint európai szinten jobb, ha a családformák között inkább kulturális jellemzőik, mint földrajzi elterjedtségük alapján teszünk különbséget (lefordítva szerzők véleményét: nem hasznos az, ha merre földrajzi határokkal akarjuk a családtípusokat egymástól elkülöníteni). Lényegében ezt a felfogást követik a négy kötetes francia népességtörténet megfelelő fejezetei is (Fauve-Chamoux, 1988; Segalen, 1988).

Végezetül meg kell említenünk a Hajnal-tézisre történő reakció egy negyedik, nagyon csendes formáját: a hallgatást. Érdekes és elgondolkodtató volt szembe találoznunk irodalmi tallózásunk során azzal, ahogy a szerzők egy fontos csoportja – a jelenkori háztartások problémakörével foglalkozó hivatásos demográfusok – szinte teljes ignoranciát tanúsítottak a Hajnal-tézis és a körülötte zajló vita iránt (Burch – Matthews, 1987; Keilman – Kuijsten – Vossen, 1988; Bongaarts – Burch – Wachter, 1990; Burch, 1995). Ez a tapasztalat az olvasóban önkéntelenül is megerősíti azt az érzést, hogy a jelen és a múlt kutatói között még koránt sincs azon a szinten az együttműködés, mint ahol kellene, hogy legyen.

Ha a John Hajnal téziseivel foglalkozó (méltató, vitatkozó, illetve használó) irodalmat kronológiailag nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az 1980-as évek végéig, az 1990-es évek elejéig főként a kritikai megközelítés volt a jellemző, a kilencvenes évek első felétől kezdve azonban némileg változott a hangsúly. Az utóbbi években már főként a tematikusan, illetve földrajzilag hiányzó régiók család- és háztartásszerkezetének elemzésére és az abból levonható (és általánosítható) következtetésekre toltódott át a figyelem. Nem annyira az eredeti Hajnal-tézisek kritizálása folytatódott – ebben egyre nehezebb újat mondani –, hanem inkább továbbfejlesztésének kérdése került előtérbe.

A szerzők egy csoportja konkrét esettanulmányokat végzett, és az ebből levonható következtetéseket próbálta hozzáilleszteni, illetve összhangba hozni Hajnal téziseivel. Lássunk ezekből néhányat. Antoinette Fauve-Chamoux (1984, 1995) nagyon érdekes leírás adott közre a Pireneusokban működő törzscsaládokról, és

⁸ E kritika azért elgondolkodtató, mert szerzője az Európán kívüli világra vonatkozóan nagy adatismerettel rendelkező neves antropológus, aki tulajdonképpen a Hajnal-tézis egyik valóban gyenge pontjára, a Nyugat-Európán kívüli területekre vonatkozó adatbázis hiányosságaira és esetlegességére tapintott rá.

⁹Vö. még Burguière, A. "Pour une typologie des formes d'organisation domestique de l'Europe moderne (XVIIe-XIXe siècles)", *Annales E.S.C.* (41) 1986. No. 3, 639–655.

egyértelműen bizonyította folyamatos (noha lassan csökkenő jelentőségű) létezésüket a 18. századtól kezdve egészen a huszadik századig. Különösen nagy szerepet tulajdonított az adott régióra, illetőleg az adott együttélési formára jellemző örökösödési rendszernek, amely a vagyon átörökítésének szigorúan egyenlőtlen gyakorlatán nyugodott. Véleménye szerint a törzscsalád nem egy ritka egyedi jelenség, hanem az együtt élő csoportok harmadik alapvető rendszerének tekinthető. Norbert Ortmayr (1995) három házassági szokásrendszert talált az Alpokban, és megalkotta az úgynevezett „alpi házassági mintát”, melyet az erőteljes társadalmi rétegződés és a nagyon lassú mezőgazdasági fejlődés (mindkettő összefüggött az adott ökológiai viszonyokkal) hozott létre. Fő jellemzője a kései házasság mellett a házasságot nem kötők igen magas, 30 százalékot is elérő aránya volt. Beatrice Moring (1996) délnyugat-finnországi forrásanyag segítségével egy adott háztartásrendszer fennállásának, működésének időbeli korlátaira hozott szemléletes példát. Talált ugyanis egy olyan helyi közösséget, ahol az úgynevezett „keleti típusú” (korai) házasságkötés a Hajnal értelmezése szerinti „északnyugat-európai típusúvá” (késői házasságossá) alakul át egy fokozatosan bekövetkező proletarizálódással párhuzamosan.

Lényegében ebbe a törekvésbe illeszthetők be azok a konferenciakonferenciák is, amelyeken kutatók tucatjai szembesítették egymással esettanulmányaikat annak érdekében, hogy a család- és háztartástípusok kérdéséről általánosítható, ugyanakkor a kiindulásul szolgáló programadó munkáknál adatokkal lényegesen gazdagabban és pontosabban alátámasztott megállapításokhoz jussanak. A teljesség igénye nélkül csak néhány, fontosabbnak tűnőre hivatkoznánk: a CORN csoport 1998. évi cambridge-i konferenciájára a falusi gazdaság és a házasságkötés kapcsolatáról (Devos – Kennedy, 1999), a 12. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferencia törzscsalád szekciójának előadásaira (Fauve-Chamoux – Ochiai, 1998), az oslói 19. Nemzetközi Történettudományi Konferencia európai és ázsiai család-szerkezeteket összehasonlító ülésére, illetve ennek 2000. év eleji liège-i előkonferenciájára (Neven – Capron, 2000).

Aligha van terünk arra, hogy a felsorolt rendezvények többtucatnyi előadását itt és most sorra vegyük. Csak a tartalmi, valamint idő- és térbeli dimenziókat próbáljuk meg az alábbiakban igen röviden érzékeltetni. A Corn csoport kutatása 1350-től a 20. századig terjedő, és Északnyugat-Európát felölelő (Brit szigetek, Skandinávia, az egykori Németalföld és utódállamai, valamint Vesztfália) tanulmányokat összegez (Devos – Kennedy, 1999). Tartalmilag a tanulmányok főként a házasságkötés, valamint a paraszti, illetve farmgazdálkodás, az árak, a proto-indusztrializáció, az állami beavatkozás viszonyát járják körül.

Az eurázsiai összehasonlító perspektívában vizsgálódó törzscsaládkutatás 20 írása főként Japánra, Kínára és Koreára, illetve a hagyományos értelemben vett Közép-Európára (a német nyelvterületre) és Skandináviára összpontosította figyelmét, de helyet kaptak benne Észak-Franciaországra és Kelet-Európára, illetőleg Vietnamba, Thaiföldre és Indiára vonatkozó tanulmányok is. Magán a konfe-

rencián ehhez még további, egészen Dél-Amerikáig terjedő ívű előadások csatlakoztak (McCaa, 1998). Témakörüket tekintve az egyes előadások az előbb említett konferenciáénál jóval szűkebb spektrumúak: szinte mindegyikük egyetlen családformára, a törzscsaládra koncentrált. Noha a szerzők többsége történeti demográfiai módszereket és látásmódot alkalmaz, találhatunk a kötetben szociológiai, antropológiai megközelítéseket is.

A liège-i és oslói ülésen résztvevők lényegében az előbb említett eurázsiai összehasonlító kutatást folytatták tovább, ezúttal azonban nem a törzscsaládra, hanem részben historiográfiai és ideológiai kérdésekre (család és hitvilág), részben a család és a gazdaság kapcsolatára koncentráltak, illetve bevontak olyan földrajzi régiókat is a megvitatás körébe (Orosz- és Olaszország), melyek eddig kevesebb figyelmet kaptak (Neven – Capron, 2000).

Az elmondottakkal két ténytet szeretnénk volna illusztrálni. Egyrészt egy fontos jelenség észlelése és annak provokatív megfogalmazása néhány év alatt kutatók és rajtuk keresztül régiók tucatjait tudja bevonni a vizsgálatba – a Hajnal tézisek körül kibontakozó vita (Peter Laslett nem kevésbé provokatív hozzájárulásának segítségével) a család- és háztartástörténeti kutatást manapság divatos szóval élve „globalizálta”. A másik tény az, hogy a publikált eredményeket áttekintve az olvasó önkéntelenül is arra kap ösztönzést, hogy saját ismereteit megpróbálja összevetni az itt feltárolókkal, alkalmazott módszereit gazdagítsa az itt megismertekkel, saját forrásait mérje össze a más korszakok, más társadalmak működése során keletkezettekkel. Ez az ösztönzés egyúttal segíthet abban is, hogy a kutató a hazai vizsgálati eredményeket némi objektivitással, némi távolságtartással tudja szemlélteni és megkísérelhesse a magyar(országi) népesség és társadalom elhelyezését Európa és a világ palettáján. Mindezt talán fontos lehet az, ha néhány magyar szempontból is hasznosítható, nem esettanulmány jellegű írás egyes tapasztalatait is röviden ide iktatjuk.

A főként Japán történeti demográfiájával foglalkozó Laurie Cornell (1987) szerint szükség van John Hajnal modelljének oly módon való kiterjesztésére, hogy harmadik háztartástípusként a törzscsaládot is magában foglalja. Nyomatékosan felhívta a figyelmet a japán történeti demográfiai kutatás által produkált adatok fontosságára, ugyanis itt mód van arra, hogy az ún. „életciklus szolgálatvállalás” kialakulását és megszűnését tömeges adatok segítségével kísérhessük figyelemmel. Kollegája, Osamu Saito (1997a, 1997b) még tovább ment, és megkülönböztette egymástól az európai és a japán törzscsaládot. Megállapítása szerint, noha mindkettő három generációs összetételű, szerkezetük különböző. Az együtt élő rokonok aránya Japánban lényegesen nagyobb és összetételét tekintve más, mint Európában. A háztartásokhoz oldalágon kapcsolódó együtt élő rokonok száma igen korlátozott, a lefelé „kiterjesztett” rokonság szerepe viszont sokkal fontosabb, mint a kora-újkorai Nyugat-Európában. Véleménye szerint tehát, amíg a nyugati törzscsalád a nukleáris családos háztartástípushoz állt közel, addig japán párhuzamosa sem az összetett, sem az egyszerű családos háztartásokkal nem mutatott

rokonságot. Tulajdonképpen nem is harmadik, hanem már negyedik típusnak nevezhető. Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy 1998-ban már – mint fentebb említettük – egy teljes konferencia-ülést szenteltek a törzscsalád problémakörének a japán kutatási alapok által finanszírozott, imponáló méretű és összetételű nemzetközi kutatógárdát megmozgató eurázsiai projekt keretében (Fauve-Chamoux – Ochiai, 1998).

Az amerikai kutatókat a család és háztartás, illetőleg a házasodás probléma-együtteséből főként más kérdések izgatták. Daniel Scott Smith (1993) a gyarmati észak-amerikai házasodási minta esetében meglehetősen távolságot érzelt az északnyugat-európaihoz képest, viszont fontos és vízválasztó jelentőségüként értékelte a korszakra és a régióra túlnyomóan jellemző neolokális lakóhely-választási szokás-rendszert. Véleménye szerint itt ez a jelenség a domináns tényező az „életciklus-szolgáltatás” helyett, s ennek alapján azt állította, hogy a gyarmati Amerika telepesei is az északnyugat-európai háztartáskeletkezési rendszerhez tartoznak. Kollegája, Michael Haines (1996) szintén magáévá tette ezt a felfogást, és kiemelten hangsúlyozta a gyarmati Észak-Amerika különbözőségét Kelet-Európától a házasodási mintákban megmutatkozó hasonlóság ellenére. Vagyis a fentiekből világosan látható, hogy saját társadalomtörténeti múltjuknak megfelelően az egyes kutatói csoportok más-más kérdések iránt érzékenyek a család – háztartás – házasodás problémakörön belül. Úgy tűnik persze, hogy a saját társadalom hovatartozása nem csak földrajzi kapcsolódást, hanem lélektani motívumokat, valamint a tudományon túlmutató presztízsszemponthoz is hordoz magában. Legalábbis innen nézve kicsit komikusnak tűnik az az igyekezet, ahogy az észak-amerikai szerzők egy része megpróbálta a látszatát is elkerülni annak, hogy a gyarmati korszak Amerikája valamiben is Kelet-Európára hasonlíthat.

Jürgen Schlumbohm (2000) megállapításai két téren is fontosak lehetnek számunkra. Egyrészt megtudjuk belőle azt, hogy a családrendszerek demográfiai magatartást meghatározó szerepe a társadalomtudományi szakemberek egyes csoportjai előtt már régóta ismert volt. A göttingeni szerző írásaiból rövid bepillantást kaphatunk abba a vitába, amelyet a paraszti örökösödés – családrendszer – népességfejlődés kapcsolata körül a német társadalomtudomány az 1880-as és 1930-as évek között folytatott. A politika negatív beavatkozásán múlt, hogy a német tudományos örökség hasznos elemei is bűvópatak-létre kényszerültek évtizedekre, és – tisztelet a kisszámú tájékozott kivételnek – csak az 1980-as évek óta válnak ismét a tudományos munka hasznos építőköveivé. Schlumbohm másik fontos megfigyelése tulajdonképpen saját mikrovizsgálati tapasztalataira épül. Ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy az adatok révén megismerhető történeti valóságban a helyi társadalmak házasodási – családi – rokonsági – örökösödési rendszerei sokkal rugalmasabban működtek annál, mint ahogy az a nagy típusalkotó elméletekből következne. Eredményei indokoltan figyelmeztetnek minket a modellalkotás érdekében történő leegyszerűsítés és gyors általánosítás veszélyeire, a típusok, normák és a való élet közötti, gyakran nem kevés eltérésre.

A holland Theo Engelen (1999) azon ritka kivételek közé tartozik, aki a 20. századi európai demográfiai változásokat John Hajnal téziseivel – jobban mondva annak a házassági modellre vonatkozó részével – veti össze. Az elemzés során arra a megállapításra jut, hogy a híres tézis több pontja problematikusnak nevezhető. A nyugat-európai városokban is késői a házasságkötés, holott itt véleménye szerint nincsenek akadályok a korai egybekelés előtt. Általában nem látja világosan a Hajnal-féle házassági modell mögötti gazdasági rugókat, holott ilyeneknek kell(ene) lennie. Bizonytalanak érzi a modell statisztikai alátámasztását is, mivel Hajnal rendszerint országos átlagértékeket használt, ezek viszont nem mutatják a néha igen komoly regionális különbségek tendenciáit és méreteit. Kétségesnek érzi azt, hogy az illusztris szerző által felállított dichotómia (kései és korai házasságkötés) alkalmas a világ házassági rendszereinek leírására különösen úgy, hogy nem veszi tudomásul átmeneti területek létezését. Végezetül nem látja tisztázottnak a modell időbeli megszűnésének kérdését sem. Hajnal ezt az 1940-es évekre teszi, Engelen szerint azonban ez egy az 1930-as évektől induló hosszadalmas folyamat, Kelet- és Nyugat-Európa különbsége véleménye szerint az 1960-as évek után is megfigyelhető (sőt néhol még az 1990-es években is). Engelen eredményei tehát makrostatisztikai adatok segítségével a 20. század felől mutatják meg azt, hogy a szóban forgó modellnek nemcsak a keletkezése korszakhoz kötött, hanem sokhelyütt átalakulása/megszűnése is megfigyelhető a 20. század első évtizedeitől kezdve. (Vagyis Beatrice Moring előbb idézett esettanulmánya minden bizonnyal nem egyedi jelenséget mutatott be.)

Az újabb család- és háztartástörténeti kutatásokat összefoglaló (továbbá jelentős részben csehországi és ausztriai mikrovizsgálati eredményekre támaszkodó) Markus Cerman és James O. Brown (Cerman, 1994; Brown – Cerman, 1997) szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy bár a Hajnal- tézisek fontossága vitathatatlan, óvakodni kell az elhamarkodott általánosításoktól. Miközben a Hajnal-vonal kettéosztja ugyanis a volt Osztrák – Magyar Monarchia területét, addig az empirikus adatok azt mutatják, hogy egyrészt nem minden esetben lehet ilyen egyértelműen elhatárolni a különböző családtípusokat, másrészt Cerman tapasztalatai szerint adott házassági minták és adott háztartásszerkezetek nem minden esetben kapcsolódnak szorosan egymáshoz, a két jelenség, illetve szerkezet külön vizsgálható és értelmezendő. (Következtetései tehát egybevágóak a hivatkozott dél-európai társadalmakra vonatkozó kutatási tapasztalatokkal.)

Livi-Bacci eredetileg 1992-ben megjelent könyvében (Livi-Bacci, 1999. 102–107) nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a Hajnal által felvázolt háztartási modell létezése mind időbeliségében, mind területi kiterjedésében változó. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a Hajnal-vonal esetenként feltűnő egyezést mutat Európa nyelvi – kulturális térképével. Dirk van de Kaa (1999) szintén azt veti fel, hogy a korábbi régió-meghatározási viták során felmerült sok-sok kelet-nyugati elhatároló vonalat (földrajzi tagolódás, római, illetve török hódítás kiterjedése, a keleti – nyugati kereszténység közötti választóvonal, a 18–19. századi ipari forradalom

hatása alá került, illetve nem került területek) valamiképp érdemes lenne összhangba hozni az úgynevezett „Hajnal-vonallal”¹⁰.

Richard Wall (1998) írásából tudjuk, hogy Európa családszerkezeti regionalitása Hajnal előtt is ismeretes volt. Frédéric Le Play már az 1870-es években három régiót különböztetett meg: a törzscsaládos Dél- és Nyugat-Európát (amelyek keleti határa az összefüggő német nyelvterület végénél húzódott), az északi területeket (Brit szigetek, Skandinávia, Hollandia és az észak-német partvidék Poroszorszáig), melyeken előfordulnak ugyan törzscsaládok, de együttélési rendszerük Le Play szerint instabil, és a patriarchális családok régióját (Orosz Birodalom, Balkán, Magyar Királyság). Figyelemre méltó, hogy Le Play térképe nem csak az első világháború előtti államhatárokkal esik egybe, hanem a Trieszt – Szentpétervár közötti úgynevezett „Hajnal-vonallal” is (kivétel a Baltikum, mely utóbbi szerzőnél a nyugati családrendszer sávjába került). Hajnal tehát, bár nem hivatkozik Le Play-re, tulajdonképpen az egyesek által már régebb óta sejtett demográfiai regionalitás modernebb megfogalmazását jeleníti meg. Az már a társadalomtudomány fejlődésének sajátosságai közé tartozik, hogy a fentebb említett német, a Richard Wall (1998), illetve André Burguière (1986) által bemutatott francia és angolszász tudományos örökség miért csak ilyen későn találkozott össze, és miért csak angol-amerikai közvetítéssel (az ázsiai/japán kutatás és kulturális örökség ennél is későbbi, 1980–1990-es évekbeli becsatlakozásáról nem is beszélve).

A Hajnal-tézisek, illetve a házasság, család és háztartás regionalitása szempontjából fontos szerepet játszik az osztrák kutatás is. Különösen két szerző és két írás érdemel figyelmet (mindkettő némileg különböző angol és német változatban is létezik): Michael Mitterauer (1994, 1999) és Karl Kaser (1996, 1997a) összefoglalói. Mitterauer – aki eredetileg középkorkutató volt – a Hajnal-vonalat összepárosítja a középkoraszok köreiben régóta ismert regionalitási problematikával: a kelet – nyugati kereszténység, valamint a középkori európai kolonizáció¹¹ határával (az úgynevezett Karoling-vonallal). Megállapítása szerint a Hajnal által a figyelem középpontjába állított „európai házassági minta” a középkorra vezethető vissza, és kiterjedése egybe esik a Karoling birodalom keleti határával. Mindez összefügg a telekrendszerrel, az osztatlan örökösödéssel, a szolgálatvállalás elterjedtségével, melyek mind-mind a Német-Római Birodalom társadalmi szerveződésére vezethetők vissza.

A grazi Karl Kaser az előbbieken fellelkesülve már egyenesen Hajnal – Mitterauer vonalról beszél, és saját széles körű balkáni kutatási tapasztalatait hoz-

¹⁰ Szerző felvetésében Ad van der Woude („Van St. Petersburg naar Triëst. De Europese grenslijn?” In *Maatschap* 1993. No. 5. 80–94.) gondolatmenetét követi.

¹¹ Ezalatt szerző és a történeti kutatás általában a középkori német paraszt és iparos népesség fokozatos kelet felé településének folyamatát érti, mely a „németjogú” falvak, valamint a német városi privilégiumokat átvevő bányá- és kereskedő városok – mindkét esetben többségében német eredetű lakosságot magában foglaló – hálózatának létrejöttét eredményezte Közép- és Kelet-Európában a 9–14. század között.

zátéve Mitterauer érvrendszeréhez megkísérli Délkelet-Európa családrendszereinek összefüggő térképi ábrázolását (Kaser, 1996, 1997a). Véleménye szerint Európa térfelén négy házassági és családszerkezeti rendszer figyelhető meg:

1. neolokális lakóhelyválasztású nukleáris családok háztartás-rendszer (Románia);
2. patrilokális lakóhelyválasztáson alapuló összetett háztartásos élelciklusú háztartásrendszer, ahol a családfő halála után vagyonfelosztás következik be (Magyarország, Bulgária, kontinentális Görögország);
3. neo-, illetve uxorilokális¹² lakóhelyválasztással kombinált nukleáris családok háztartásrendszer (görög szigetvilág);
4. patrilokális lakóhelyválasztáson alapuló összetett háztartásos élelciklusú háztartásrendszer, ahol a családfő halála után nem következik be vagyonfelosztás, a bonyolult szerkezetű család-együttes hosszú távon fennmarad, illetve megújul (főként Albánia, Szerbia, Horvátország, de kisebb hasonló foltok előfordulnak Kaser szerint Görögországban, Bulgáriában, Romániában és Magyarországon is).

Ötödikként ezekhez csatlakozik még Kaser szerint egy Szlovéniát, Nyugat-Magyarországot és a Kárpátok nyugati szegélyét (a mai Nyugat-Szlovákiát) magában foglaló átmeneti zóna, melyre vonatkozóan nem állapít meg világos családi/házassági jellemzőket.

Az osztrák történeti demográfusok/társadalomtörténészek felvetései tehát nem csak a tágabb értelemben vett családok és háztartások szempontjából izgalmasak, hanem konkrétan érintik a szóban forgó írások esetében a múltbeli magyar(országi) társadalom szerveződésének mikéntjét, jellemzőit, helyét Európában. Ugyanakkor a tárgyalt írások esetében is bizonytalanságokkal, pontatlanságokkal, esetenként tévedésekkel találkozunk a magyar népesség és társadalom múltját illetően¹³. Indokolt tehát, hogy megpróbáljuk a magyar családszerkezetet szembesíteni a Hajnal- (vagy, ha úgy tetszik, a Hajnal – Mitterauer) vonallal és megpróbálkozunk egy rövid, összefüggő leírással a hazai család- és háztartás-rendszerekkel kapcsolatban. Erre ösztönöznek egyébként a korábban felsorolt és esetenként röviden összefoglalt, tágabb korszakot és szélesebb földrajzi spektrumot átfogó írásokból adódó tapasztalatok is. Ezeket az alábbiakban összegezzük.

¹² Az antropológiai kifejezés a magyar néprajz terminusa szerint a vőül-menést jelenti, vagyis az új házasságok a lány szüleihez költöznek.

¹³ Karl Kaser például Magyarországra vonatkozó megállapításai kapcsán Andorka Rudolf, illetve e sorok írójának kutatásaira, valamint az idegen nyelven megjelent, de konkrét népességre vonatkozó történeti forrásokat nem használó magyar néprajzi irodalomra (Barabás Jenő, Guda Béla, Morvaj Judit, „nagy családdal”, valamint Földes László és Paládi-Kovács Attila pásztorokodással foglalkozó írásaira) hivatkozik, melyekből mi Magyarországra nézve nem vonnánk le a szerzőhöz hasonlóan sommás következtetéseket. Családforma térképeinek Magyarországra vonatkozó részeit – melyek a mai határokat veszik alapul – valószínűleg Andorka Rudolf-fal közösen 1983-ban publikált tanulmányunkban (Andorka – Faragó, 1983. 303) szereplő, a történeti Magyarországról készített eredeti után vázolta fel, nem sokat foglalkozva annak regionális pontosságával.

Először is egyértelmű az, hogy egy jelenség modell formában történő megfogalmazása – jelen esetben a házasságkötés, illetve a háztartások keletkezéséé – nagymértékben ösztönzi a kutatásokat. Kiváltja a modell ellenőrzését, igazolását célzó törekvéseket, illetve hasznosítja annak forrásadatrendező képességét. Másodsorban figyelmeztet arra, hogy nem mindegy, milyen adatbázisra támaszkodunk az általánosabb igényű megállapítások esetében. Megbízható eredménynek nem csak nagyszámú esetre célszerű támaszkodnia, hanem képesnek kell lennie a regionális különbségek visszatükrözésére is. És lehetőség szerint kísérletet kell tennie a nagy országos/regionális átlagok és a mikrovizsgálati eredmények összehangba hozására. Utoljára, de nem utolsósorban: legalább elnagyolt módon, de képesnek kell lennie a demográfiai és az egyéb (társadalmi, kulturális, jogi-politikai stb.) jelenségek és folyamatok családokhoz/háztartásokhoz történő kapcsolódásának felvázolására. Tudomásul kell vennünk azt, hogy sem a házasság jelensége, sem a család és háztartás, mint társadalmi/demográfiai alapegység nem tartozik az eredendően „tisztá” demográfiai szerkezetek, illetve folyamatok körébe.

3. A Hajnal-tézis és az iparosítás előtti vidéki Magyarország család- és háztartás-rendszere

Egy magyar történeti demográfus számára a házasságkötések és a háztartásalakítás rendszeréről folyó vita számos okból igen izgalmas. Először is a téma (és a körülötte folyó vita) önmagában is érdekes – a bennünket érintő egyik legfontosabb társadalom- és népességtörténeti kérdésről szól. Másodsorban amiatt érdekes, mivel Magyarország helyét Európában, illetve a világon belül a keleti féltekén jelöli ki. Ráadásul a történeti Magyarország adatai a „Rendszer” számos pontján statisztikai érvként szolgálnak, a magyar származású szerző részben ezek segítségével mutatja be a keleti és nyugati háztartáskeletkezési rendszerek közötti különbséget. Mindezért a következő néhány oldalon keresztül megpróbáljuk egymással szembesíteni a történeti Magyarország népességéről általunk ismert idevonatkozó adatokat a Hajnal által leírt szabályokkal. Szükséges azonban jelezni, hogy az elkövetkezendőkben – elsősorban forrásadottsági okok miatt – John Hajnalhoz hasonlóan csak a vidéki népességre fogjuk figyelmünket összpontosítani, amely az egykori (18. század végi) hazai összlakosságnak körülbelül 85 százalékát tette ki.

3.1 Általános áttekintés

Mennyiben felelnek meg az iparosítás előtti Magyarország országos adatai a Hajnal-féle előírásoknak? Utóbbi szerint amennyiben egy népesség alapján

összetett (bonyolult szerkezetű) háztartások uralta társadalomban él, akkor a házasságkötés korai (II/1 szabály). Az először kiszámítható, 1777-ből származó átfogó országos adatok szerint az első házasságok megkötésének átlagos életkora a férfiak esetében 22,5, illetve a nőkre vonatkozóan 20,5 évben adható meg a szűkebb értelemben vett (Erdély, Horvátország és Határőrvidék és a Temesi Bánság nélküli) történeti Magyarországra vonatkozóan. Ez megfelel Hajnal előírásainak. A férfi házasságkötésének és háztartásfővé válásának kora jelentősen el kell, hogy térjen egymástól (vagyis az új házaspár rendszerint nem hoz létre új háztartást – II/2 szabály) – ez is érvényesnek látszik az iparosítás előtti Magyarország legnagyobb részére vonatkozóan (Faragó, 1995). A háztartásfővé válásra vonatkozó II/3. szabály esetében azonban már nem ilyen egyszerű a helyzet. Az általunk ismert irodalomban és esettanulmányokban ugyanis nem csak a Hajnal által leírt példákkal találkozunk (ti. amikor öröklés vagy osztódás útján a háztartások kisebb – gyakran azonban akkor is összetett jellegű – egységekre oszlanak), hanem számos esetben neolokális lakóhelyválasztás útján létrejövő egységekre is vannak adataink (ti. amikor a megházasodott fiú rögtön kiválik az atyai háztartásból), illetve előfordul, hogy a nagy háztartások felbomlása csupa nukleáris család háztartást eredményez.

A szolgálatvállalás esetében a probléma még ennél is bonyolultabb. A magyarországi adatok majdnem megfelelnek a Hajnal által előírt, Nyugat-Európára tipikus jellemzőknek: a szolgák aránya a vidéki népességben 1777-ben kicsivel 6 százalék felett van, elsöprő többségük nem házas, és ismereteink szerint mind a gazdaságokon belüli munkamegosztásban elfoglalt helyük, mind pedig társadalmi pozíciójuk tekintetében majdnem teljesen megfelelnek a Hajnal-tézis követelményeinek. Csak két pontban ütnek el a Hajnal által javasolt kritériumoktól: bizonytalan, hogy mekkora részük sorolható az úgynevezett „életciklus-szolga” kategóriájába – biztos, hogy nem mindegyikük – és társadalmi státusuk nem mindig egyértelmű. Egy részük minden bizonnyal a szegényebb zsellércsaládokból származik, akiknek életciklusa eltér a Nyugat-Európára vonatkozóan mintának tekintettől: „a nem házas szolga – házas (de ingatlannal nem bíró) zsellér – szegény özvegy rokon” életvonalat futja be (Faragó, 1995). Vagyis a kérdés ismereteink jelenlegi szintjén még nem teljesen világos¹⁴. De ez még mind semmi ahhoz képest, ha az országos átlagadatok szintjéről egy fokkal visszább lépve a 18. század végi magyarországi népesség regioná-

¹⁴Ha a Peter Laslett (1983. 526–527) által meghatározott tipológia szerint végezzük el az összehasonlítást, akkor a kísérlet eredménye még rosszabb lesz. Az utóbbi szerző által meghatározott "tendenciák" alapján ugyanis Magyarország egy, a mediterránhoz közelálló háztartásrendszerrel lenne jellemezhető, amely nem látszik túl életszerűnek. Ennek kapcsán osztanunk kell az olasz család- és háztartás történetével foglalkozó kutatók azon véleményét (Benigno, 1989; Kertzer-Hogan, 1991), miszerint a probléma nem annyira a vizsgált terület (a jelen esetben Magyarország) különösségében, mint inkább a háztartásrendszerre Laslett által feltételezett jellemzőkben rejlik. Utóbbiak ugyanis véleményünk szerint nem képesek arra, hogy adekvát módon leírják Európa ezen régiójának házassági, valamint család- és háztartásszerkezetbeli jellemzőit.

lis helyzetét kezdjük el a megyei bontású adatok alapján vizsgálni. Az eredmények bizonyos értelemben sokkolóak.

3.2 Magyarország regionális képe

Az ebben az elemzésben használt adatok több tekintetben is viszonylag szokatlanok azok között, melyeket az iparosítás előtti Magyarország háztartás-szerkezetének kvantitatív elemzésére szoktak felhasználni. Talán a legfontosabb e tekintetben aggregáltságuk, ami miatt csak a probléma meglehetősen elnagyolt térbeli ábrázolására képesek. Ez komoly hiányosságuk. Ugyanakkor tulajdonképpen éppen elnagyoltságuknak köszönhető, hogy az adatsor a történeti Magyarország teljes területére kiterjed (mely tág értelemben kerekén 15 000 települést foglal magában, szűken – Erdély, Horvátország, a Határőrvidék és a Temesi Bánság nélkül – értelmezve pedig kb. 8000-et). Ez azért fontos, mert az egész 18–19. századi magyarországi társadalomnak csak ebből az egyetlen szempontból végzett, közösségi szintű elemzések/ eset tanulmányok formájában történő elemzése – tekintetbe véve az ország jelenleg erre fordítható tudományos kapacitását – még mintavétel segítségével is évtizedeket venne igénybe.

Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében, valamint az öt követő II. József időszak alatt számos népesség-összeírás zajlott le Magyarországon, és osztrák mintákat követve ekkor, 1784/85-ben hajtották végre Magyarországon az első népszámlálást (melyet 1786-ban és 1787-ben kétszer is revideáltak). E hatalmas statisztikai munkálatok számottevő részének megyei bontású, a népszámlálás esetében községi szintű végeredményei fennmaradtak és részben publikálásra is kerültek (a teljesség igénye nélkül: Thirring, 1938; Dányi – Dávid, 1960; Dányi, 1993). A felsorolt források alkalmasak arra, hogy segítségükkel széleskörűen elemezhessük a házasságkötések, családok és háztartások legfontosabb jellemzőit¹⁵. Természetesen figyelembe véve az egykorú bürokrácia alacsony színvonalát (különös tekintettel annak a vidéki nemességnek a statisztikai tudatlanságára, amelyet a központi hatalom arra kényszerített, hogy a fent említett összeírási munkálatokat végrehajtsa) számolnunk kell azzal, hogy a rendelkezésünkre álló adatokban komoly hiányosságok és tévedések találhatóak, melyek egyes települések esetében akár veszélyes mértékűek is lehetnek. Megyei szinten azonban az adatokat viszonylag megbízhatónak érezzük, legalábbis addig a mértékig, hogy az egykorú társadalmi és demográfiai realitások körvonalait megrajzolhassuk.

¹⁵Az első magyarországi népszámlálás néhány publikált eredményét szintén használta John Hajnal („Rendszer” 469, 482), de elemzése során nem ment ennek részleteibe, mivel az eredeti forrás és a rá vonatkozó irodalom nagy része (melynek fontos darabjai egyébként Hajnal alapvető cikkeinek elkészülte után jelentek csak meg) nem állt rendelkezésére.

Ha térképre vetítjük például az első házasságkötések nőkre vonatkozó átlagos életkorát 1777. évi adataink alapján (1. térkép) – melyet a lélekösszeírásokban feljegyzett összes házasságkötés kormegoszlása alapján becsültünk¹⁶ – akkor az iparosítás előtti Magyarországon a házassági minták egyenetlenségét fogjuk tapasztalni.¹⁷ Noha az átlagos házasságkötési kor a 18. század végi Magyarországon tényleg lényegesen alacsonyabb, mint a korabeli Nyugat-Európában (Flinn, 1981), az azonban nem mondható, hogy azt a tizenéves korban kötött házasságok uralják. A házassági kor tekintetében több különböző régiót találunk az országon belül. A nyugati és az északi területeken országos szinten a házassági kor viszonylag magasnak tekinthető, átlagosan 21 év körüli. Az ország középső és keleti részén a házassági kor az országos átlagnak megfelelő 20 év, és a megyék egy harmadik csoportjában – ezek általában az alföld keleti szegélyén találhatók – az átlagos házasságkötési kor 20 év alatti. A házasságkötési korban mutatkozó területi különbségeket talán még világosabban mutatják a 20 év alatt házasságot kötő gazdalányok megyénkénti arányai (2. térkép). Eszerint mindössze két sziget (Árva és Szepes az Északi-Kárpátokban, illetve az osztrák határ menti Sopron, Moson és Pozsony megyék) az, ahol a 20 éves kor felett kötött házasságok dominálnak. A Balatontól a Zemplén hegységig tartó vonaltól délkeletre adataink szerint a házasságot kötő lányok körülbelül kétharmada, egyes területeken háromnegyede fiatalabb 20 évnél. Sőt a korai házasságú terület ezen adatok szerint a Közép-Dunántúlon (Győr és Veszprém megyék), illetve a palócok lakta területeken (Hont, Nógrád, Gömör, Borsod) túl is lép a nevezett vonalon. Ezek azok a területek tehát, amelyet a valódi „keleti házasságkötési modell” jellemez.

A népességen belül található szolgák megyénkénti eloszlásának tekintetében (3. térkép) a különböző régiók egymástól való elhatárolódása talán még világosabb és még élesebb. Az ország nyugati részén – ezzel a történeti Magyarország területét kettéosztva egy újabb (a házasságkötési kor vonalától északnyugatabbra húzódó) délnyugat-északkeleti vonallal – Nyugat-Európára jellemző szolgálóelőfordulást találunk: a szolgák aránya minden megyében több, mint az össznépesség 6 százaléka, néhol pedig a 10-et is eléri. Ez – tekintetbe véve az itt élő nagyszámú zsellér népességet (Farágó, 1977) – azt jelenti, hogy a parasztagadáságok döntő többségében ezeken a területeken szolgát alkalmaztak. Ellenben a délkeleti országrészben – melynek nagyobb részét a török kiűzése utáni tele-

¹⁶A magyar történeti demográfiai irodalom és saját kutatási tapasztalataink alapján – mely nem túl sok olyan első házasságkötést regisztrált az iparosítás előtti korszakban, amikor a menyasszony 15 év alatt, illetve 30 év feletti életkorban lett volna – becsléseinket az első három női házassági korcsoport alapján (20 év alattiak, 21–25 és 26–30 évesek) végeztük. (A forrás az összes házasságot kötőt sorolta korcsoportokba. Feltételeztük, hogy a megözvegyülés miatt 30 év alatti életkorban újránházasodók száma nem különbözhetett nagymértékben a 30 éves koruk után először házasságot kötőktől. A férfiak esetében e feltételezéseket 35 éves korig kiterjesztettük.)

¹⁷A megyei értékek csak a falusi és mezővárosi népességre vonatkozó adatokat tartalmazzák. A szabad királyi városokat külön írták össze és kérdőíveik némileg más kérdéseket tartalmaztak (például adataikból nem lehetett átlagos házasságkötési kort becsülni).

pes/újratelepült területek tették ki – illetőleg Horvátországban az alacsony arányokból egyértelműen következően alig-alig találunk szolgát a parasztgazdaságokban. A fenti képet a szolgavándorlási adatok megerősítik (4. térkép), ugyanis a lélekösszeírások 1777/1778. évi összegzései megadják azoknak a szolgáknak a számát megyei bontásban, akik szolgálatvállalási célból érkeztek az összeírási területre (közösségbe). Az adatok regionális megoszlása a fenténél is élesebb, mivel a nagyarányú szolgavándorlás – mely minden valószínűség szerint a szolgálatvállalás szerződéses jellegéből következik – csak egy szűkebb, nyugati és északi területre nézve látszik jelentősnek, nem a központi és keleti területekben fekvő megyékre nézve.

Látszólag tehát az a helyzet, mintha a 18. század végi adatok alapján egy szinttel alacsonyabban reprodukáltak volna a Hajnal-féle határvonalat a történeti Magyarországon belül (és egy kicsit keletebbre toltuk volna). De menjünk tovább. Ha lokalizálni próbáljuk azokat a régiókat, ahol az átlagosnál magasabb a bővített vagy összetett családos háztartások aránya – mely az első népszámlálásból kiszámítható házas férfi/háztartás mutató segítségével könnyűszerrel és viszonylag pontosan megtehető – akkor a fentiekől teljesen eltérő képet kapunk (5. térkép). Az ország egy jelentős olyan részén nem feltételezhető számottevő arányban bonyolult összetételű háztartások, ahol elvileg lenniük kellene (Kelet-Magyarország), ugyanakkor az északi területek közepén – ahol az átlagosnál valamivel későbbi a házasságkötés és viszonylag nagy arányú a szolgafoglalkoztatás – adataink egy kifejezetten a bonyolult összetételű háztartások magas arányával jellemezhető régiót mutatnak. Az rendben van, hogy a házas férfiak háztartásokhoz viszonyított legalacsonyabb aránya – vagyis a legegyszerűbb, feltételezhetően dominánsan nukleáris családos háztartásszerkezet – az ország nyugati (nyugatias) részére jellemző. Ez a megoszlás megfelel a Hajnal-téziseknek. Azzal viszont már nehezen tudunk valamit kezdeni, hogy ugyanolyan egyszerű családos régiókat találunk a ritkán lakott és gazdasági/társadalmi fejlettségében talán leginkább visszamaradott/alulfejlett ruszin lakta területeken, valamint a székelyek lakta vármegyékben is, mint Mosonban és Sopronban. A szóban forgó térképek és területi eloszlások azt sugallják a számunkra, hogy a szolgálatvállalás, a korai házasságkötési kor, és a bonyolult összetételű háztartások magas aránya közötti összefüggés a történeti Magyarországon nem teljesen világos és semmi esetre sem nevezhető egyértelműnek.

Korábbi irodalomismertetésünk reméljük elég meggyőző volt arra nézve, hogy a családok és háztartások gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális jellemzői közötti kapcsolat minden valószínűség szerint még egy zavartalanul fejlődött társadalom esetében is komplikált. Ehhez viszonyítva a magyarországi társadalom újkori fejlődése mindennek mondható, csak zavartalanak nem. 1526 és 1699 között az ország számottevő része török megszállás alatt élt (a Temesi Bánság egészen 1718-ig). Ezen időszak alatt a számos háború és a felle masírozó hadseregeket kísérő pestisjárványok Közép- és Dél-Magyarország

nagy területeinek népességét alaposan megritkították. Nem csodálható tehát, hogy ezek az alulnépesedett területek a háborús időszak lezárulása után nagyszámú új telepest vonzottak, és a 18. század folyamán egy több évtizedig tartó bevándorlási, illetve egy országon belüli áttelepülési folyamatot eredményeztek. Mindennek következménye a század közepére-végére egy nem és kor szerinti összetételét tekintve némileg eltorzult népesség lett, melynek felekezeti és etnikai összetétele is meglehetősen eltért a két évszázaddal korábbitól. Bár az újratelepülési mozgalom nagyjából a 18. század közepén véget ért, a deformált népességszerkezet nyomai még az 1787. évi népszámlálás adataiban is megfigyelhetők. Az ország déli és keleti része még ekkor is számottevő, minden valószínűség szerint a bevándorlási mozgalom számlájára írható férfitolébblettel jellemezhető (6. térkép), és az átlagosnál magasabb a fiatal népesség aránya is e területeken (7. térkép). Az ország nyugati és északi részei – melyek végig keresztény uralom alatt maradtak és többnyire a háborús pusztításoktól is megmenekedtek – még a 18. század végén is sokkal sűrűbben lakottak voltak (8. térkép) annak ellenére, hogy feltehetőleg százezres nagyságrendben települt le népességfeleslegük egy része a visszafoglalt területekre. A fentiekből következően a volt királyi Magyarország területén fekvő megyékben lényegesen kiegyensúlyozottabb a népesség nemek és korcsoportok szerinti szerkezete. A külső és belső vándorlások következtében az ország etnokulturális térképe is sokkal színesebb és tarkább lett, erről azonban sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan statisztikailag korrekt adatsor, amely ennek térképi ábrázolását lehetővé tenné a 18. század végére vonatkozóan.

3.3 A változók statisztikai elemzése

A közelmúlt évtizedekben a történeti Magyarország múltbeli háztartásainak elemzése mind mikro-, mind makroszinten nagyszámú kvantitatív módszerekkel dolgozó történeti demográfiai vizsgálat tárgyát képezte. Az iparosítás előtti korszak Magyarországa esetében ezen elemzések túlnyomó része a legegyszerűbb módszerekkel: arányokkal és keresztábrákkal dolgozott. Míg számos elemzés fontos hozzájárulás a téma megismeréséhez, többnyire egyetlen (és egyszerű) statisztikai módszerre épülésük felvet egy olyan kérdést, amely egyébként a legtöbb kvantitatív elemzésre nézve érvényes: az empirikus vizsgálatok és visszafogott szintű statisztikai elemzésük milyen mértékben képesek arra, hogy a felvetett problémákra nézve komolyan értékelhető leírásokat és magyarázatokat szolgáltatassanak.

Az alábbi néhány bekezdésben az említetteknel bonyolultabb módszereket alkalmazunk annak érdekében, hogy teszteljük a fent említett területi megoszlásokból kialakítható elképzeléseket. Hogy az eredmények magyarázó erejét

jobban mérhessük két különböző elemzési technikával próbáltuk meg adatsoraikat vizsgálni: lineáris korrelációval és többtényezős regressziós analízissel¹⁸.

Az iparosodás előtti Magyarország család- és háztartásrendszerének tesztelésére négy mérhető változót használtunk (a korszerkezetet, a házassági kort, a családszerkezetet, a szolgarendszer előfordulásának erősségét), az általános települési viszonyokra nézve pedig további négyet (a nemek arányát, a nép- és agrársűrűséget, valamint a török uralom hatásának mesterséges mutatóját – az elemzés során használt változók meghatározása az 1. táblában megtalálható.). Az utóbbi mutatócsoport szerepeltetése azért fontos, mert, mint ahogy azt a fentiekben említettük, a 18. századi települési viszonyok Magyarországon meglehetősen sajátosak voltak és okkal feltételezhetjük, hogy e helyzetnek hatása lehetett a család- és háztartásszerkezetre is. Az elemzést először a lineáris korreláció kiszámításával kezdtük, majd a többtényezős regressziós számításokkal folytattuk. Első lépésben a háztartás összetételét tekintettük függő változónak, majd a további lépések során egyenként változtattuk a függő változót: a következő lépésben a szolgarendszer intenzitását, majd harmadiknak a korai házasságkötést tekintettük a családszerkezet helyett a függő változónak. Közben újra és újra ellenőriztük a regresszió erősségét és magyarázó erejét. A számítások során célszerűnek látszott némileg más mutatókkal dolgoznunk, mint a térkép-készítés során. A homogenitás érdekében többnyire arányokat használtunk és ezeket, ha csak lehetett, a férfiakra nézve számítottuk ki. E mögött az a két – valószínűleg nem alaptalan – feltételezés húzódott meg, hogy egyrészt a férfiakra vonatkozó adatok bőségesebbek és pontosabbak ebben a korszakban, mint a nőkről szólóak, másrészt számításainkat nem kell megterhelni azokkal a pontatlanságokkal, amelyeket az egyes mutatókban és megoszlásokban a nemek szerinti különbségek okozhatnak. Csökkentenünk kellett a számítások során a vizsgált területet is: Horvátország, valamint a Temesi Bánság megyéit hiányos és bizonytalan adataik miatt ki kellett hagynunk további munkálatainkból.

¹⁸ Köszönettel tartozom Valkovics Emil és Hablicsek László kollegáimnak a számításokban nyújtott értékes és önzetlen segítségükért.

*1. Magyarország megyéinek demográfiai jellemzői a 18. század végén
(Az elemzésben használt tényezők meghatározásai.)*

Változó megnevezése	Átlagérték százalékban kifejezve ^a	Meghatározás (a változó tartalma)
YOUNGMAR	28,7	A 16–20 éves életkorban házasodók aránya a 16–35 év közötti házasságot kötő férfiakon belül (1777–78)
GENDER	50,8	A keresztény vallású népességen belül a férfiak aránya (1787)
FAMCOMP	103,8	A keresztény férfiak száma 100 keresztény háztartáshoz viszonyítva (1787) – a háztartás összetételének bonyolultságára utaló mutató
SERVANT	62,0	A szolgálatot vállalók aránya az összes bevándorló férfi között (1777–78)
POPDENS	30,7	Az egy km ² –re jutó keresztény lakosság száma (1787)
AGRDENS	62,5	Az egy km ² mezőgazdaságilag művelt területre jutó keresztény lakosság száma (1787)
YOUNGAGE	52,9	A 0–17 éves férfiak („fiúk” és „örökösök”) aránya a keresztény népességben (1787)
DEVAST	0,4	A török hódoltsághoz való viszony mesterséges mutatója. Értékét a királyi Magyarország területén fekvő megyék esetében nullának, a korábban törökök által megszállt területen lévők esetében 1,0-nak, a határterületi vármegyékre vonatkozóan pedig 0,5-nek vettük.

Az elemzésbe bevont területi egységek(megyék és kerületek) száma 43^b

^a A megadott adatok szabad királyi városok nélküli megyei illetve kerületi értékek. Csak a keresztény népességre vonatkoznak. A lakosságnak összesen egy százalékát kitevő zsidóság adatai többnyire hiányosak, ezért számításainkban figyelmen kívül hagytuk azokat.

^b Egy megye (Ugoicsa), a Temesi Bánság és Erdély adatai részben hiányosak, ezért nem kerültek be elemzésünkbe.

Statisztikai elemzésünk eredménye az alábbiakban summázható. Ha az alap-tényezők egymás közötti korrelációját nézzük meg (2. táblázat), akkor azt látjuk, hogy változóink tulajdonképpen két csoportba oszthatók. A korai házasodás a (YOUNGMAR), a nemi arányok (GENDER), valamint a török hódoltság következményeit megjelenítő változók (a nép- és agrársűrűség – POPDENS és AGRDENS), illetve a 16–17. századi háborúk által való érintettséget jelző

pusztásodás (DEVAST)) képezik az egyik csoportot, melyek egymással is szorosan összefüggenek. Szinte mindegyikük szignifikáns értékű és kétharmaduk esetében az összefüggés erőssége közel áll a 0,4 értékhez (vagyis $p=0,01$ szinten szignifikáns). Az e csoporton kívüli további változóink mind erősségük, mind tartalmuk tekintetében jobban szóródnak, és a többi változóhoz fűződő kapcsolatuk nem ritkán ellentmondásos. A család- és háztartásszerkezet változója (FAMCOMP) szorosan összefügg a korai házassággal (YOUNGMAR) és enyhe mértékben a nemi aránnyal (GENDER). A komplex családszerkezet és a korai házasságkötés közötti szoros kapcsolat nem volt meglepetés, ez jól illeszkedik a Hajnal-tézisekhez, de a szolgálatvállalás (SERVANT) és a családszerkezet (FAMCOMP) között az összefüggés még negatív módon sem szignifikáns, ami egy kissé meglepő. A szolgálatvállalás gyakoriságát és mértékét mutató változó (SERVANT) közepes erősséggel függ össze a legtöbb használt változóval, kivéve azokat, ahol erős kapcsolatot vártunk – itt épp ellenkezőleg viselkedik: a korszak (YOUNGAGE) valamint a családszerkezet (FAMCOMP) változójával gyakorlatilag nem áll szignifikáns mértékű kapcsolatban. A szolgálatvállalás előfordulásának gyakorisága mind erőssége, mind területi előfordulása tekintetében (mint ahogy az a 3–5. térképeken látható) gyakorlatilag független a család- és háztartásszerkezettől. A szolgálatvállalás (SERVANT) és a korszak (YOUNGAGE) változói közötti alacsony összefüggés azt sugallja, hogy a 18. századi Magyarországon ez többnyire nem lehetett a vidéki fiatalság életciklusának szerves része. A fiatalkorú népesség arányát jelző változó (YOUNGAGE) gyakorlatilag nincs kapcsolatban a többi változóval, vagyis megerősíti azt az általános vélekedést, hogy az iparosítás előtti társadalmakban minden más tényezőtől (házasság, vándorlás, családszerkezet, stb.) függetlenül magas a fiatalkorú népesség aránya.

Ha a nyolc változót együttesen nézzük, akkor viszonylag érdekes eredményeket kapunk (3. táblázat). A többszörös regresszió magyarázó ereje viszonylag jó abban az esetben, ha a család- és háztartásszerkezetet tekintjük a függő változónak – a többi hét változó a háztartás-típusokbeli változások 52 százalékát magyarázza meg. A legfontosabb pozitív változónak a YOUNGMAR és az AGRDENS tekinthető – a korai házasság szokásának erős, a túlnépesedésnek (a magas agrársűrűségnek) közepesen pozitív a hatása az együttélési formák bonyolultságára. Ha függő változó a szolgálatvállalás (SERVANT) a regresszió értékei sokkal rosszabbak lesznek – a szolgálatvállalásban megmutatkozó szórások kétharmada (vagyis többsége) olyan változóktól függ, amelyek nem szerepelnek az általunk mértek között, illetőleg módszereinkkel nem mérhetőek. Feltételezhetően ezek többségükben gazdasági, illetve kulturális tényezők. Az egyetlen fontos – és negatív – változó a szolgálatvállalás esetében a YOUNGMAR, vagyis ha egy területen korai házassági szokásrendszer működik, akkor az negatív hatást gyakorol a szolgálatvállalás elterjedtségére.

2. A változók közötti páronkénti korrelációk

Változók	YOUNGMAR	GENDER	FAMCOMP	SERVANT	POPDENS	AGRDENS	YOUNGAGE
----------	----------	--------	---------	---------	---------	---------	----------

YOUNGMAR

GENDER	<u>0,549</u>						
FAMCOMP	<u>0,571</u>	0,330					
SERVANT	<u>-0,432</u>	<u>-0,463</u>	-0,073				
POPDENS	<u>-0,464</u>	<u>-0,658</u>	-0,181	0,332			
AGRDENS	-0,193	<u>-0,652</u>	0,129	0,368	<u>0,641</u>		
YOUNGAGE	0,216	0,097	-0,019	-0,016	-0,088	0,092	
DEVAST	0,325	<u>0,694</u>	0,221	-0,313	<u>-0,405</u>	<u>-0,522</u>	0,091

a szignifikancia mértéke

YOUNGMAR

GENDER	<u>0,000</u>						
FAMCOMP	<u>0,000</u>	0,031					
SERVANT	<u>0,004</u>	<u>0,002</u>	0,643				
POPDENS	<u>0,002</u>	<u>0,000</u>	0,244	0,030			
AGRDENS	0,216	<u>0,000</u>	0,409	0,015	<u>0,000</u>		
YOUNGAGE	0,164	0,538	0,904	0,920	0,576	0,556	
DEVAST	0,033	<u>0,000</u>	0,155	0,041	<u>0,007</u>	<u>0,000</u>	0,560

— p = 0,01 szinten szignifikáns.

--- p = 0,05 szinten szignifikáns.

3. A többszörös lineáris regresszió értékei a család- és háztartásszerkezetre vonatkozó legfontosabb változókra

Függő változó	Többszörös regresszió		Fontos független változók	
	R	R ²	+	-
FAMCOMP	0,7188	0,5166	YOUNGMAR AGRDENS	
SERVANT	0,5707	0,3257		YOUNGMAR
YOUNGMAR	0,7704	0,5935	FAMCOMP	SERVANT

Érdekes eredmény figyelhető meg a korai házassági rendszerek kapcsán is, amikor a YOUNGMAR tényezőt tekintjük függő változónak. Elemzésünk magyarázó ereje itt a legnagyobb – a szórások több mint 60 százaléka magyarázható meg ebben az esetben nyolc változónk segítségével. Ebben az esetben az igazán érdekes a FAMCOMP és SERVANT változók ellentmondásos szerepe. Vizsgálatunk azt sugallja, hogy az együttélési formák bonyolultságának (a bővített, illetve nagycsaládos háztartástípusok elterjedtségének) erős pozitív hatása van a korai házassági szokásrendszer elterjedtségére, míg a szolgatartás ezzel ellentétben negatív hatást gyakorol rá.

Az igen sommás – és bizonyára nem minden olvasó számára pontosan követhető – áttekintés után próbáljuk meg értelmezni eredményeinket. A többszörös regresszió alapján viszonylag erős pozitív kapcsolatot tetelezhetünk fel a korai házassági szokásrendszere és a bonyolult együttélési formák elterjedtsége között, ugyanakkor enyhén negatív a szolgatartás és a korai házasság között, ami megfelel a John Hajnal által felállított téziseknek. Mindazonáltal elemzésünk a tézis néhány problémájára is jelzéseket ad. A korai házasság és a szolgatartás közötti kapcsolat csak közepes erősségű, és a hatótényezők többsége (kétharmada) az általunk vizsgált körön kívül álló tényezőkkel állhat összefüggésben. Nincs tényleges kapcsolat (még negatív sem) a családszerkezet és a szolgatartás között, viszont az agrársűrűségnek enyhén pozitív hatása mutatható ki a bonyolultabb együttélési formák gyakoriságára nézve. Vagyis a házassági minták és az együttélési formák, illetve a szolgatartás erőssége mögött számos különböző – demográfiai, gazdasági és kulturális – tényező munkálkodhat. Különösen a kulturális tényezők fontosságára gyanakodhatunk, melyeket nem tudtunk részletesebben elemezni, illetve kimutatni. Esetünkben ez mind a helyi szokásrendszerek hatását, mint az egyes felekezetek, valamint etnokulturális csoportok sajátos kultúráját (és egyúttal e csoportok Magyarország területén történő sajátos eloszlását) is magában foglalhatja. Ezen tényezők regionális képe és erőssége részben a korábbi település- és népességi szerkezettől függ, részben az adott helyi társadalom földrajzi helyzetétől és kulturális környezetétől. Mindezek – különösen Dél-Magyarországon – a török háborúk hatására

erőteljesen változtak. A török hódoltság hosszú időszaka nemcsak az ország etnikulturális szerkezetében hozott létre döntő változásokat, hanem a gazdasági és demográfiai állapotokra is nagy hatással volt. A háborúk és a török, illetve Habsburg-Magyarország közötti elkülönülés fékezte a népességfeleslegnek a hegyvidék és az Alföld közötti belső vándormozgalmát egészen a 17. század végéig, és túlnépesedést (magas agrársűrűséget), valamint a nagyobb méretű együtt élő közösségek (családok és háztartások) elszaporodását idézte elő az előbbi, alulnépesedettséget és kisebb, egyszerűbb családi együtteseket eredményezett az utóbbi területen – vagy legalábbis felerősítette az ebbe az irányba mutató, már meglévő tendenciákat.

Mindazonáltal a fenti általánosításokat óvatosan kell kezelnünk. Még a nyolc tényező együttes mérése sem kielégítő és igen szegényesen alkalmas az egykorú Magyarország háztartásszerkezeti bonyolultságának visszaadására. Valójában e pillanatban nem tudjuk még mérni a különböző kulturális tényezők (a felekezeti és etnikai összetétel, avagy a helyi házassági és örökösödési szokások) hatását, és nem tudjuk kiküszöbölni a társadalomszerkezet regionális különbözőségéből adódó hatásokat sem. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a megyei szintű adatokon alapuló adatbázis bármennyire is nagy népességet ölel fel, az elemzésben használt egységek tekintetében viszonylag kis esetszámot ad, és az iparosodás előtti állapotokat tükröző 18. század végi magyarországi társadalomnak csak igen durva megközelítésére képes.

A fenti eredményekre támaszkodva végezetül összességében megpróbáljuk felvázolni és lokalizálni a 18. század végi Magyarország feltételezhető regionális háztartásszerkezet típusait. Először is van egy régiónk, amely a nyugat-európai családrendszerekhez közelálló jegyeket mutat. (Közel áll Kaser átmeneti régiójához (Kaser, 1996, 1997a), de természetesen annál pontosabb rajzolatú.) Talán nem véletlen, hogy ez a típus az ország nyugati határszéle közelében fordul elő a leggyakrabban. Viszonylag magas házasságkötési korrallal és a szolgálkalmazás gyakori voltával írható le. A hiányzó esettanulmányok miatt szerencsétlenségünkre azt nem tudjuk megmondani, hogy e körben mekkora volt az életciklus – szolgáltság szerepe¹⁹. Adataink szerint az ebben a régióban található háztartások többsége viszonylag kicsi és egyszerű összetételű volt – főként nukleáris családos háztartások, bár esetenként feltehetőleg törzscsaládok is előfordulhattak közöttük (Baross, 1902; Mattyasovszky, 1904). A házasságkötési korrallal kapcsolatban azonban ide kívánczik egy megjegyzés. Bár Magyarországon belül itt találhatók a legmagasabb házasságkötési életkorok, Nyugat-Európához viszonyítva azonban ezek is alacsonynak nevezhetők. A

¹⁹Főként az okoz nehézséget, hogy a nyugati határszél parasztságának család- és háztartásszerkezeti viszonyait – melyekre talán leginkább jellemző a szolgáltság – eddig a magyarországi kutatás nem igazán elemezte. Ismereteink szerint nem jelentkeztek e tekintetben az osztrák kutatók sem annak ellenére, hogy e terület számottevő része ma Burgenland néven osztrák tartomány, és lakosságának túlnyomó többsége már a 18. század végén is a német-osztrák etnikulturális csoporthoz tartozott.

számos ponton etnokulturálisan vegyes lakosságú régióban (ennek az átmeneti zónának a népessége a 18–19. század folyamán elsősorban német, magyar és szlovák, esetenként horvát és szlovén) feltehetőleg keveredtek a különböző kulturális hatások. Ez nem pusztán az etnikai sokszínűségből adódik, hisz a szokások, társadalomszerveződési formák diffúziós úton történő átvétele és átadása sem zárható ki az egyes csoportok között. A sajátos család-, háztartás- és házassági minták kialakulásában ezen túlmenően szerepet játszott az Ausztriától, illetve a Német-Római Birodalomtól eltérő jogi-politikai, illetve gazdasági viszonyrendszer, az eltérő urbanizációs és munkamegosztási (iparfejlettségi) szint és még sok egyéb, egyelőre kevésbé áttekinthető tényező. Mindenesetre – jobb híján és a részletes elemzéseket nem várva – a régió népessége által kialakított együttélési formákat „közép-európai nukleáris család”, illetve „közép-európai törzscsalád” elnevezéssel illelhetnénk.

A történeti Magyarország jelentős része – elsősorban a déli határvidékek – olyan nagy és komplex együttélő csoportokkal jellemezhető, mint amelyeket a kutatók a korabeli Oroszországra és a Balkánra vonatkozóan írtak le (Aleksandrov, 1982; Czap, 1982; Hoch, 1982; Hammel, 1975; Kaser, 1995, 1997b; Todorova 1993). Délen gyakran számos esetben nem egy vagy kettő, hanem ennél jóval több család élt és dolgozott egy csoportba szerveződve. Érdekesebb, hogy az ilyen területek többsége Magyarországnak nem csak, hogy a Balkán szomszédságában található részén feküdt, hanem az ott élők nagyobb része is horvát vagy szerb eredetű jövevény volt, aki a török háborúk után vándorolt be Magyarországra a Balkán hegyei közül. E népesség megtartotta eredeti szokásait, többségük nagyon korán házasodott, és a 18. század végi makrostatisztikai adatok (a 8 fő feletti átlagos háztartásnagyság) azt valószínűsíti, hogy nagyméretű „zadruga” típusú összetett háztartásokban éltek. Igen ritkán található e csoportokban szolga – a gazdaságok, illetve a csoport munkaerő-szerkezete alapján a rokonsági viszonyokra épült. A szóban forgó együttélő csoportok addig, amíg belső viszonyukat, működésüket, a mögöttük álló rokonsági rendszert és demográfiai folyamataikat tisztázzuk, ideiglenesen „délkelet-európai nagycsalád”-nak nevezhetők.

A 18. század végi Magyarországon megtalálható háztartások negyedik alap-típusa „közép-európai összetett háztartásnak” nevezhető. Az ezzel a névvel jelölhető elsődleges csoportok főként a Felvidék középső, részben szlovákok, részben magyarok lakta részén található és korántsem olyan nagy és bonyolult szerkezetűek, mint a délvidékiek. Jellemzőik az eddigiek keverékének mondhatók: miközben szerkezetük bonyolultabb a nukleáris családokénál ugyanakkor viszonylag gyakran szolgát is tartanak. Házasodási mintájuk korainak nevezhető, de legalább egy évvel meghaladja a déli területek átlagát.

Az ötödik valószínűsíthető háztartástípust „közép-európai határvidéki családnak” nevezhetnénk. Népességük főként a magyarországi belső vándorlás (a hegyvidékről az Alföldre települők), illetőleg a külföldi bevándorlók soraiból

került ki. Utóbbiak főként a Német Birodalomból és Ausztriából érkeztek a török háborúk után az elnéptelenedett közép- és dél-magyarországi területekre. Együtt élő csoportjaik általában egyszerűek és a háztartásfő családjára korlátozódnak. Igen ritkán találunk közöttük szolgát. Házasodási koruk azonban rendszerint igen alacsony, emiatt viszonylag magas gyermekszámmal számolhatunk a családokban. Azt is mondhatjuk tehát, hogy határhelyzetük és demográfiai jellemzőik tekintetében az itt élő nem délszláv eredetű családok (az amerikai kutatók ellenkezése dacára) a gyarmati Észak-Amerika viszonyai között élőkéhez mutattak volna hasonlóságot.²⁰

Természetesen eredményeink más értelmezése is elképzelhető. Jóval több információra lenne szükségünk a magyarországi házassági mintákra, családokra és háztartásokra vonatkozóan ahhoz, hogy meghatározhassuk, vajon melyek a valóban fontos és valóban gyakori releváns típusok. Néhány dolog már előre megjósolható. Számos hegyvidéki parasztnépesség (szlovákok, lengyelek (gorálok), románok, ruszinok és székelyek²¹), akik pásztorokként vagy az irtások telepeseiként éltek a Kárpátokban, nem különíthető el a megyei adatok alapján, és eddig nem sok információnk van családi és háztartási viszonyaikról, házassági szokásaikról. Feltehetőleg mérhető különbségek voltak a különböző társadalmi rétegek²² – birtokos parasztok, zsellérek, falusi kézművesek és kisenemesek – családi és háztartási viszonyai között is²³. Mindazonáltal egy tény valószínűleg észlelhető. Sem a háztartáskeletkezésre vonatkozó tényezők és változók, sem a háztartástípusok regionális megoszlása nem értelmezhető és írható le probléma nélkül John Hajnal téziseinek segítségével a történeti Magyarországra vonatkozóan. Először is a „Rendszerben” használt demográfiai

²⁰A két terület közötti különbség nem elsősorban 18. századi állapotokban (Smith, 1993; Haines, 1996), mint inkább az azt követő társadalomfejlődésben mutatkozott meg. A határterületek Magyarországon sokkal korábban, már a 18–19. század fordulóján – vagyis jóval az iparosodás kezdete előtt – lezáródtak, illetve az alföldi szabadalmas mezővárosok és kerületek kivételével fokozatosan hagyományos, feudális viszonyokba szerveződött agrárvidékekké alakultak vissza. Magyarországon az új telepeseket befogadó társadalom teljesen másképpen működött, mint a 18–19. századi Észak-Amerikában, s a jövevényeknek alkalmazkodniuk kellett a Nyugat-Európához képest más (részben visszamaradottnak is nevezhető) gazdasági-társadalmi és politikai környezethez (Várkonyi, 1970). Épp ezért talán nem tekinthető annyira különösnek, hogy a határviszonyok megszűnése az ország számos területén az úgynevezett „keleti típusú” bonyolult szerkezetű háztartások előfordulásának növekedésével járt (Faragó, 1977).

²¹Az első két csoport felekezetét tekintve római katolikus – bár a szlovákok között evangélikusok is előfordulhattak –, míg az utóbbiak a görög rítust követték (görög-katolikusok vagy görögkeletiek voltak). A székelyek többsége református, egy részük (a későbbi Csík vármegyében élők) római katolikus.

²²E tekintetben véleményünk eltér Hajnalétól. A „Rendszerben” ő ugyanis azt írta, hogy „mindazokra a falusi társadalmi rétegekre vonatkozóan, melyekkel ez a tanulmány foglalkozik, a gazdagtól a nagyon szegényig bezárólag ugyanazok a háztartási szabályok vonatkoznak” (454–455), nekünk azonban e kérdésben nincs ilyen határozott meggyőződésünk. Bár a társadalmi rétegektől független hasonlóságok és azonosságok esetenként nem zárhatók ki, úgy véljük, hogy a kérdés tisztázásához még további vizsgálatokra van szükség.

²³Különösen aláhúzzuk itt a nemesség, mint társadalmi réteg fontosságát. Demográfiai- és családi-háztartási jellemzőikről eddig nem túlságosan sokat tudunk, noha országos átlagban arányuk a 18. század végén elérte az 5 százalékot. (Ráadásul voltak megyék, ahol ez az érték a 15 százalékot is meghaladta.)

tényezők nem mindig egyértelműek. Másodsorban a demográfiai tényezők nem mindig elégségesek ahhoz, hogy leírják és magyarázzák a különböző háztartás-típusok működését. Utóbbiakat szocio-demográfiai modellekként kell kezel-nünk, tekintetbe véve a háttérben működő nem demográfiai tényezőket is az egykorú Magyarországon. Harmadsorban az egyes tényezők súlya és kapcsoló-dásának iránya is változhat az idők során – például élhetünk a gyanúperrel, hogy a javak, települések és emberek török háborúk során bekövetkezett pusztulása, illetőleg az ezt követő újratelepülési mozgalmak következtében a ma-gyarországi vidéki társadalom bizonyos régiókban a 18. század folyamán „kele-tiesebb” lett demográfiai és családi/háztartási viszonyai tekintetében. A szolga-tartás Magyarországon ugyanakkor többé-kevésbé a háztartástípusoktól függet-len jelenségnek látszik. Utoljára, de nem utolsósorban: a családokkal és háztar-tásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok adataink szerint nem választhatók szét egyetlen egyszerű választóvonallal (vö. Hajnal, 1965), regionalitásuk sok-kal inkább egy tarka szőtteshez, mint elvágólagos területi különbségekhez ha-sonlítható.

4. Rövid következtetések

Jelen írás elsősorban a Hajnal-tézisekkel kívánt foglalkozni, de menetközben óhatatlanul elcsúszott kissé a háztartás-tipológia kritika mellett a háztartás- és családszerkezet-típusalkotás irányába. A magyarországi adatok szembesítése Haj-nal kritériumaival, valamint rövid statisztikai elemzésük összeírás típusú források alapján történt, ami nem adott módot a háztartásszerkezet dinamikus megközelíté-sére. Tisztában vagyunk azzal, hogy az egyes rendszerek működését csak a be-nünk élők egyéni, illetőleg a csoport közösségi életciklusainak megismerése teszi lehetségessé²⁴. Ez azonban szinte kizárólag csak mikrovizsgálatok útján lehetséges – mind a makro-, mind a mikrovizsgálatoknak megvan a maga tere és a maga feladata. Írásunk célja a fentebb mondottakon túlmenően csak az lehet, hogy egy ajánlatot tegyen a kutatás asztalára a feltételezhető típusok száma, jellege és terü-leti megoszlása tekintetében. A mélyfúrásoknak kell eldönteniük azt, hogy a java-solt család- és háztartástípusok mennyire valóságosak, mennyire fontosak, milyen demográfiai, társadalmi, jogi (örökösödési) folyamatok, gazdasági-kulturális kör-nyezet közepette működnek. A típusok akkor válnak majd élővé, ha működésük, résztvevők köre, funkcióik, gazdasági-társadalmi-kulturális összefüggésrendsze-rük ismertté (és egymástól markánsan megkülönböztethetővé) válik. Vélemé-

²⁴ A források és a módszer (adott esetben például egy statisztikai megközelítés) korlátai, valamint egy vizsgálat célkitűzése megszabja a megközelítés módját. Ha nem beszéltük írásunkban az élet- és családciklusokról, akkor ebből még nem következik, hogy nem tudunk róla, illetve nem tartjuk fontos-nak – komikusnak éreznénk, ha valaki Lutz Berkner közel harminc évvel ezelőtti Laslett-kritikája stílu-sában kívánna ennek védelmében érvelni. (A félreértések analizésére vonatkozóan lásd Peter Laslett (1987) szarkasztikus írását.)

nyünk szerint óvakodni kell az 1970-es évek elején még a nemzetközi irodalomban is gyakori, pusztán formai jegyeken és százalékos különbségeken alapuló háztartás-típus gyártástól.

Ha még egyszer megpróbáljuk számba venni, hogyan tovább a házasság-, család- és háztartás-rendszerek feltárása útján, akkor azt látjuk, hogy ebben a pillanatban nincs túl sok választásunk. Vagy egy új, nagy teória megszületésére várunk, vagy megpróbáljuk kiemelni és összegyűjteni a hasznos és fontos elemeket a korábbi tipológiákból és hipotézisekből. A „nagy elméletekkel” kapcsolatban – mint ahogy azt korábban említettük vannak még megoldatlan (megoldhatatlan?) problémák, melyek lelkesíthetik a kalandvágó modellépítőket. Az iparosítás előtti házasságkötések, család és háztartástípusok rendkívül komplikáltak, demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőket egyítenek egymással. Lehet, hogy egyeseket ez fog újabb és újabb tipológiák, modellkísérletek végzésére serkenteni. A másik megoldás – számunkra ez tűnik a szimpatikusabbnak – az, hogy fogadjuk el Philip Kraeger felvetését: hagyjunk fel az univerzalisztikus rendszerekben való gondolkodással, és sokkal inkább alkalmazkodjunk információink tér és időbeli korlátaihoz (Kraeger, 1986).

Az eddigiek alapján nem zárható ki, hogy egy-egy ország (esetenként akár csak régió) határain belül akár kettő vagy annál is több háztartáskeletkezési rendszer működhet – erre vonatkozóan Magyarország mellett hivatkozhatunk olasz és spanyol példákra is (Benigno, 1989). Természetesen nem gondoljuk azt, hogy a John Hajnal által javasolt két háztartáskeletkezési rendszer helyett több tucat háztartástípus, illetve háztartáskeletkezési/házassági minta létezésében kell gondolkodnunk. Az biztos azonban, hogy az iparosítás előtti világ társadalmi nem jellemezhető az egyszerű dichotóm megközelítéssel²⁵, mindazonáltal nem hisszük azt, hogy a ténylegesen működő demográfia rendszerek száma túlságosan nagy lenne.

Írásunk gondolatmenete minden bizonnyal vázlatosnak nevezhető. Ennek ellenére reméljük, sikerült felhívni a figyelmet arra, hogy miközben bizonyos mértékig szükség van teoretikus megközelítésekre (vagy legalább a régebbi teóriák újragondolására), ugyanakkor ezeknek az eddigieknél jóval konkrétabbakknak, jóval inkább adatokra épülőnek kell lenniük. Az elméleti munka kapcsán pedig célszerű felhagyni az egyre inkább provinciálisnak tűnő Nyugat-

²⁵Egyébként ha a demográfia kutatás egyik legnagyobb projektjét (melynek számos történeti vonatkozása is van), a princetoni egyetem irányításával végrehajtott úgynevezett Európai Termékenységi Programot tekintjük át, akkor abból az derül ki, hogy a termékenység csökkenésének folyamatáról is sok tekintetben hasonló kép rajzolható. Bár a kutatás eredményeit összefoglaló fejezet szerzői a dichotóm házassági modellben való gondolkodáshoz vonzódtak, az általuk bemutatott 19. század végi (1870–1900) adatok más következtetéseket is megengednek. A házasságban élő nők (*Im*) és a házasság termékenység (*Ig*) princetoni típusú mutatói alapján legalább négy házassági zóna rajzolódik ki Európa térképén. Természetesen ezek gyakorlatilag nem követik a politikai határokat és nem minden vizsgált régió népessége illeszthető be ebbe a képbe. Például Franciaország túlnyomó része (kivéve Bretagne-t), illetve Közép- és Dél-Magyarország biztosan nem illeszthető be az összefoglaló tanulmányban felsorolt négy zóna egyikébe sem (Coale – Watkins, 1986).

Európa-központú megközelítésekkel. Ez utóbbi persze nem lesz könnyű, s ennek érdekében nekünk is akad tennivalónk mind a koncepcionálisan kiválasztott és végiggondolt esettanulmányok készítése, mind az ezeken nyugvó általánosítási kísérletek elvégzése, mind pedig a megszületett eredményeknek a nemzetközi kutatás áramlatába való bejuttatása terén.

Lehet, hogy célszerű lenne az osztrák kutatókhoz hasonlóan a Közép-Európa/Kelet-Európa fogalmáról, illetve az „elkanyarodásról” szóló viták érveit és eredményeit összekapcsolni valamilyen módon a család- és háztartásrendszerek, mint társadalomszerveződési alapegységek regionalitásával, illetőleg a demográfiai folyamatokkal. (A meghatározott jellemzőkön nyugvó típusalkotások, valamint a történeti demográfiai esettanulmányok konkrétsága talán oldana valamit a régió viták egyre szembetűnőbb elnagyoltságán és sterilitásán is.)²⁶

Kiinduló pontunkhoz visszatérve: hálásnak kell lennünk John Hajnalnak két briliáns tanulmányáért. Tökéletesen betöltötte az elméleti tanulmányoktól elvárható alapvető feladatokat. Kapcsolatokat, folyamatokat értelmezett, egymástól látszólag távol eső tényezőket kapcsolt össze, és tisztázó vitákat provokált. Egyúttal mindennek következtében számos kutatás kiindulópontjává vált, és vélhetőleg még továbbiakat is generál. Szerző futurisztikus próféciája saját írásával kapcsolatban azonban lassan teljesülni látszik: „Kiderülhet egyszer, amikor már sokkal több népességre vonatkozó háztartás-statisztikánk lesz, hogy nem feltétlenül gyümölcsöző mindazokat a népességeket egybe csoportosítani a háztartáskeletkezési szabályok segítségével, melyet e tanulmány megírásakor megtettünk, amikor az összetett háztartások rendszerét meghatároztuk („Rendszer” 455).

IRODALOM

- Aleksandrov, V. A. 1982. Russian peasant family in the feudal period. *Soviet Studies in History* 21, no. 2: 26–62.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 26, no. 3–4: 402–437.
- Baross János 1902. *Agrár öröklési jog I. Általános tanok és a német törzsöröklés*. Budapest: Franklin. 417 p.
- Benigno, Francesco 1989. The Southern Italian family in the early modern period: a discussion of co-residential patterns. *Continuity and Change* (4) No. 1. 165–194.
- Bongaarts, John – Thomas K. Burch – Kenneth W. Wachter (eds.) 1990. *Family demography: methods and their application*. Oxford: Clarendon Press. 365 p.
- Brown, James O. – Cerman, Markus 1997. Forschungen zur Sozialgeschichte der Familie in der österreich – ungarischen Monarchie. In Eder, Franz X. – Peter Feldbauer – Erich

²⁶ A Közép- és Kelet-Európa fogalom hosszú vitatörténetére vonatkozóan ld. Szűcs – Hanák, 1986; Ring, 1986; Gyáni, 1988; Rétvári, 1996; Romsics 1998. 17–31., valamint a Századvég 1989, illetve a BUKSZ 1991–1992. évi számait.

- Landsteiner. (Hg.) *Wiener Wege der Sozialgeschichte*. Wien: Böhlau. 119–144. (Kulturstudien, 30.)
- Burch, Thomas K. 1995. Theories of household formation: progress and challenges. In Imhoff, Evert van et al. (eds.) *Household demography and household modelling*. New York–London: Plenum Press. 85–108.
- Burch, Thomas K. – Beverly J. Matthews 1987. Household formation in developed societies. *Population and Development Review*, (13) No. 3. 495–511.
- Burguière, André et al. 1986. *Histoire de la famille*. Paris: A. Colin. 2 vols.
- Czap, Peter 1982. The perennial multiple family household, Mishino, Russia 1782–1858. *Journal of Family History* 7, No. 1: 5–26.
- Cerman, Markus. 1994. *Central European marriage behaviour and family structure from the late sixteenth to the early eighteenth centuries*. Budapest: Manuscript. (Where does Europe end? An international conference on household structures, demographic patterns and cultural identities in Central and Eastern Europe. 6–9 April 1994, Budapest).
- Coale, Ansley – Trussel, James 1996. The development and use of demographic models. In *Population Studies* (50) 469–484.
- Coale, Ansley J. – Watkins, Susan C. (eds.) 1986. *The decline of fertility in Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 484 p.
- Cornell, Laurie L. 1987. Hajnal and the household in Asia: a comparativist history of the family in preindustrial Japan, 1600–1700. *Journal of Family History* (12) No. 1–3. 143–162.
- Dányi Dezső 1993. A hazai népesség és népesedéssziszatika kezdetei. *Történeti Demográfiai Füzetek* 12: 107–290.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (összeáll.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest. KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya. 389 p.
- Devos, Isabelle – Liam Kennedy (eds.) 1999. *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Turnhout: Brepols. 292 p. (CORN publication series, 3.).
- Engelen, Theo. 1999. The development of regional patterns of nuptiality in 20th century Europe. Devos, Isabelle – Kennedy, Liam (eds.) *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Turnhout: Brepols. 273–288. (CORN publication series, 3.)
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. (3). 105–214.
- Faragó Tamás 1995. *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a 18–20. században*. Budapest. (MTA Doktori értekezés).
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1984. Les structures familiales au royaume de familles-souches: Esparros. *Annales E. S. C.* (39) No. 3. 513–528.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1995. The stem family, demography and inheritance: the social frontiers of auto-regulation. In Rudolph, Richard (ed.) *The European peasant family and society. Historical studies*. Liverpool: Liverpool University Press. 86–113.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1995. (1988) Les structures familiales en France aux XVIe et XVIIIe siècles. In Dupaquier, Jacques (éd.) *Histoire de la population française II. De la Renaissance à 1789*. Paris: Quadrige – Presses Universitaires de France. 317–347.
- Fauve-Chamoux, Antoinette – Emiko Ochiai (eds.) 1998. *House and the stem family in EurAsian perspective*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. 466 p. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.).
- Flinn, Michael W. 1981. *The European Demographic System, 1500–1820*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 175 p. (The Johns Hopkins symposia in comparative history, 12.).
- Goody, Jack 1996. Comparing family systems in Europe and Asia: are there different sets of rules? *Population and Development Review*, (22) No. 1. 1–20.

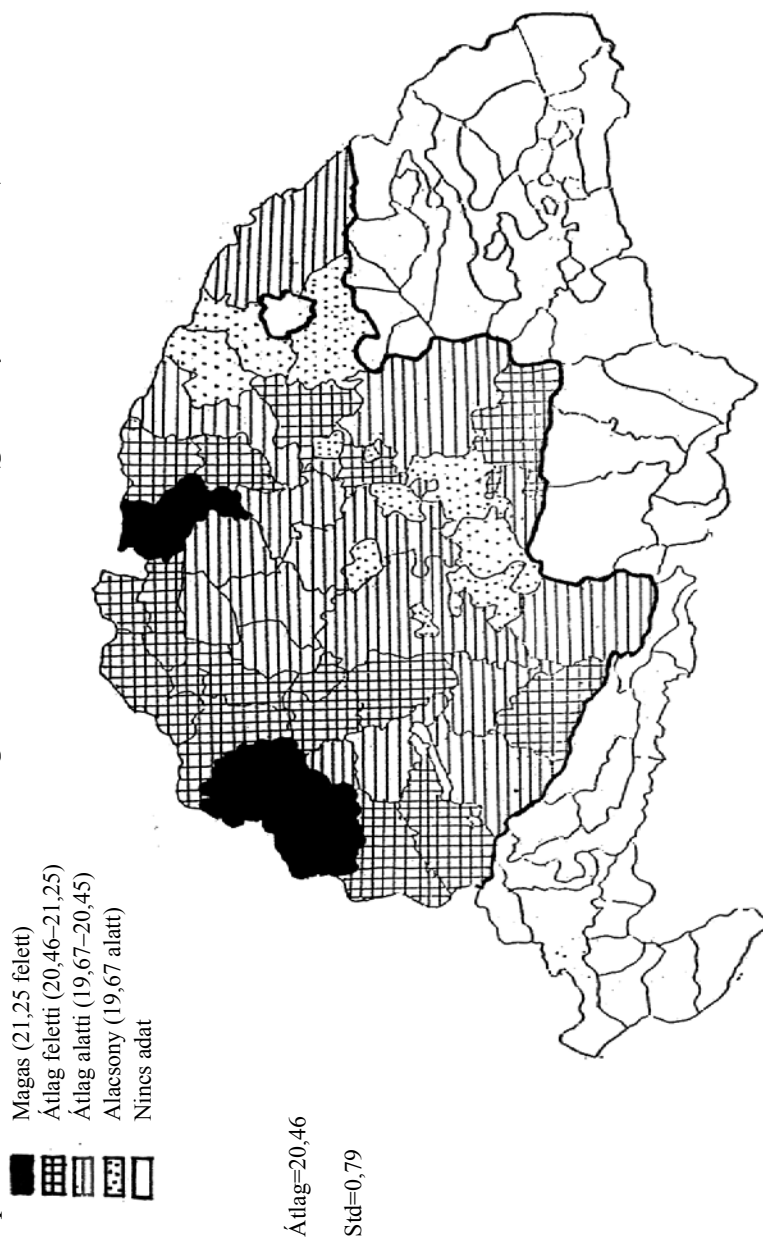
- Gyáni Gábor 1993. Történeiszviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról. *Valóság* 31, no. 4: 76–83.
- Haines, Michael R. 1996. Long-term marriage patterns in the United States from colonial times to the present. *History of the Family* (1) No. 1. 15–39.
- Hajnal, John 1965. European marriage patterns in perspective. In Glass, D. V.– Eversley, D. E. C. (eds.) *Population in history. Essays in historical demography*. London: Arnold. 101–143.
- Hajnal, John 1982. Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review* (8) No. 3. 449–494.
- Hajnal, John 1983. Two kinds of pre-industrial household formation system. In Wall, Richard, Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge; New York; London: Cambridge University Press. 65–104.
- Hammel, Eugene A. 1975. Reflections on the Zadruga. *Ethnologica Slavica* (7) 141–151.
- Hoch, Steven L. 1983. Serfs in imperial Russia: demographic insights. *Journal of Interdisciplinary History* 13, No. 2: 221–246.
- Imhoff, Evert van et al. (eds.) 1995. *Household demography and household modelling*. New York-London: Plenum Press. 369.
- Kaser, Karl 1995. *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehender Kultur*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau. 522 p.
- Kaser, Karl 1996. Introduction: Household and family in contexts in the Balkans. *History of the Family* 1, No. 4: 375–386.
- Kaser, Karl 1997a. Der Erbfall jenseits der "Hajnal-Mitterauer-Linie". Historischer Haushaltsformierungsmuster im Südosten Europas. In Eder, Franz X, Peter Feldbauer, and Erich Landsteiner. (Hg.) *Wiener Wege der Sozialgeschichte*, Wien: Böhlau. 163–181. (Kulturstudien, 30.)
- Kaser, Karl 1997b. *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen gesellschaft an der kroatisch-slawnischen Militärgrenze (1535–1881)*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau. 688 p. (Zur Kunde Südosteuropas, II/22.).
- Keilman, Nico – Kuijsten, Anton – Vossen, Ad (eds.) 1988. *Modelling household formation and dissolution*. Oxford. Clarendon Press. 298 p.
- Kertzner, David I. – Hogan, Dennis P. 1991. Reflections on the European marriage pattern: sharecropping and proletarianization in Casalecchio, Italy 1861–1921. *Journal of Family History* (16) No. 1. 31–45.
- Kraeger, Philip 1986. Demographic regimes as cultural systems. In Coleman, David–Roger Schofield (eds.) *The state of population theory: forward from Malthus*. Oxford: Blackwell. 131–155.
- Kuijsten, Anton – Vossen, Ad 1988. Introduction. In Keilman, Nico – Kuijsten, Anton – Vossen, Ad (eds.) *Modelling household formation and dissolution*. Oxford: Clarendon Press. 3–12.
- Laslett, Peter 1972. Introduction: the history of the family. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–89.
- Laslett, Peter 1976. Familie und Industrialisierung: eine "starke Theorie". In Conze, Werner. (Hg.) *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart: Klett. 13–31. (Industrielle Welt, 21.)
- Laslett, Peter 1977. Characteristics of the Western family. *Journal of Family History* (2) No. 1. 89–115.
- Laslett, Peter 1983. Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge – New York – London: Cambridge University Press. 513–563.
- Laslett, Peter 1984. *The World We Have Lost, further explored*. New York: Charles Scribner's Sons. 353 p.

- Laslett, Peter 1987. The character of familial history, its limitations and the conditions for its proper pursuit. *Journal of Family History* 12, no. 1–3: 263–284.
- Laslett, Peter 1988a. The European family and early industrialization. In Baechler, Jean – Hall, John A. – Mann, Michael (eds.) *Europe and the rise of capitalism*. Oxford: Blackwell. 234–241.
- Laslett, Peter 1988b. Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear hardship' hypothesis. *Continuity and Change* 3: 153–175.
- Livi-Bacci, Massimo 1999 (1992). *A világ népességének rövid története*. Budapest: Osiris. 268 p.
- Lynch, Katherine A. 1991. The European marriage pattern in the cities: variations on a theme by Hajnal. *Journal of Family History* (16) No. 1. 79–96.
- Mattyasovszky Miklós 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- McCaa, Robert 1998. *A fourth type of family system: The calli (household) of ancient Mexico: stem, joint, complex, or compound?* Madrid: Manuscript. (Paper presented at the XII. International Economic History Congress, Session C–18.).
- Mitterauer, Michael 1994. *Medieval roots of the European family development*. Budapest: Manuscript. (Where does Europe end? An international conference on household structures, demographic patterns and cultural identities in Central and Eastern Europe. 6–9 April 1994, Budapest).
- Mitterauer, Michael 1999. Ostkolonisation und Familienverfassung. Zur Diskussion um die Hajnal-Linie. In Rajšp, Vincenc – Bruckmüller, Ernst (Hg.) *Vilfanov Zbornik Pravo - zgodovina - Narod, Recht - Geschichte - Nation*. In memoriam Sergij Vilfan. Ljubljana: Založba ZRC. 203–222.
- Moring, Beatrice 1996. Marriage and social change in south-western Finland, 1700–1870. *Continuity and Change* (11) No. 1. 91–113.
- Neven, Muriel – Capron, Catherine (eds.) 2000. *Family structures, demography and population. A comparison of societies in Asia and Europe*. Liège: Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège. 240 p.
- Ortmayr, Norbert 1995. Late marriage: causes and consequences of the Austrian Alpine marriage pattern. In Rudolph, Richard (ed.) *The European peasant family and society. Historical studies*. Liverpool: Liverpool University Press. 49–63.
- Rétvári László 1996. Közép-Európa: a kohéziós földrajzi erővonalak. In Dövényi Zoltán (szerk.) *Tér – gazdaság – társadalom. Huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak*. Budapest: MTA Földrajztud. Kut. Int. 305–313.
- Ring Éva (szerk.) 1986. *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Magvető. 2 kötet.
- Romsics Ignác. 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Napvilág. 419 p.
- Saito, Osamu 1997. Marriage, family labour and the stem family household: traditional Japan in comparative perspective. In Wall, Richard – Saito, Osamu *The economic and social aspects of the family life-cycle: Europe and Japan, traditional and modern*. Cambridge: Cambridge University Press. (Forthcoming.)
- Saito, Osamu 1997. Zwei Arten des Stammfamiliensystems ? Das traditionelle Japan und Europa im Vergleich. In Ehmer, Josef, Tamara K Hareven, and Richard Wall (Hg.) *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen, Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*. Frankfurt/M – New York: Campus Verlag. 371–393.
- Schlumbohm, Jürgen 2000. Family forms and demographic behaviour: German debates and data. In Neven, Muriel – Capron, Catherine (eds.) *Family structures, demography and*

- population. A comparison of societies in Asia and Europe.* Liège: Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège. 73–84.
- Seccombe, Wally 1992. *A millennium of family change: feudalism to capitalism in Northwestern Europe.* London–New York: Verso.
- Segalen, Martine 1995. (1988) Les structures familiales. In Dupaquier, Jacques (éd.) *Histoire de la population française III. De 1789 à 1914.* Paris: Quadrige – Presses Universitaires de France. 405–423.
- Smith, Daniel Scott 1993. American family and demographic patterns and the northwest European model. *Continuity and Change* (8) No. 3. 389–415.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter. 1986. *Európa régiói a történelemben.* Bp.: MTA Törttud. Int. 31 p. (Előadások a Történettudományi Intézetben, 3.).
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. Józsefkorában.* Budapest, MTA. 192 p.
- Todorova, Maria N. 1993. *Balkan family structure and the European pattern: demographic developments in Ottoman Bulgaria.* Washington: American University Press. 251 p.
- Van de Kaa, Dirk J. 1999. Europe and its population: the long view. In Van de Kaa, Dirk J. et al. eds. *European populations: unity in diversity.* Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers. 1–49.
- Várkonyi Ágnes R. 1970. Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. *Történelmi Szemle* 13, no. 1: 21–36.
- Wall, Richard 1983. Introduction. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.) *Family forms in historic Europe.* Cambridge – New York – London. Cambridge University Press. 1–63.
- Wall, Richard 1995. Historical development of the household in Europe. In Imhoff, Evert van et al. (eds.) *Household demography and household modelling.* New York–London. Plenum Press. 19–52.
- Wall, Richard 1998. Ideology and reality of the stem family in the writings of Frédéric Le Play. In Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (eds.) *House and the stem family in EurAsian perspective.* Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. 20–43. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.)

FARAGÓ TAMÁS

1. térkép *Az első házasságkötések becslült életkora (gazdálányok, 1777–1778)*

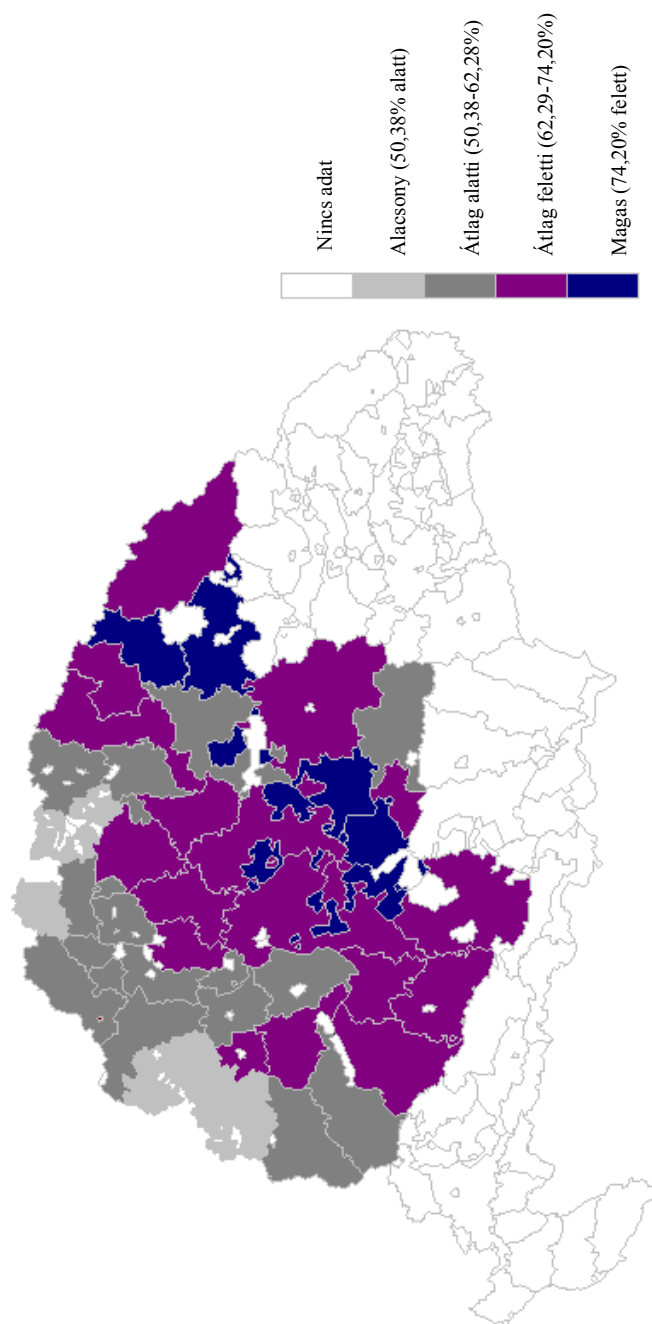

Forrás: Dányi 1993: 256–258.

HÁZTARTÁS-KELETKEZÉSI RENDSZEREK

A 20 éves koruk előtt házasodó gazdálányok aránya megyénként (1777)

2. térkép

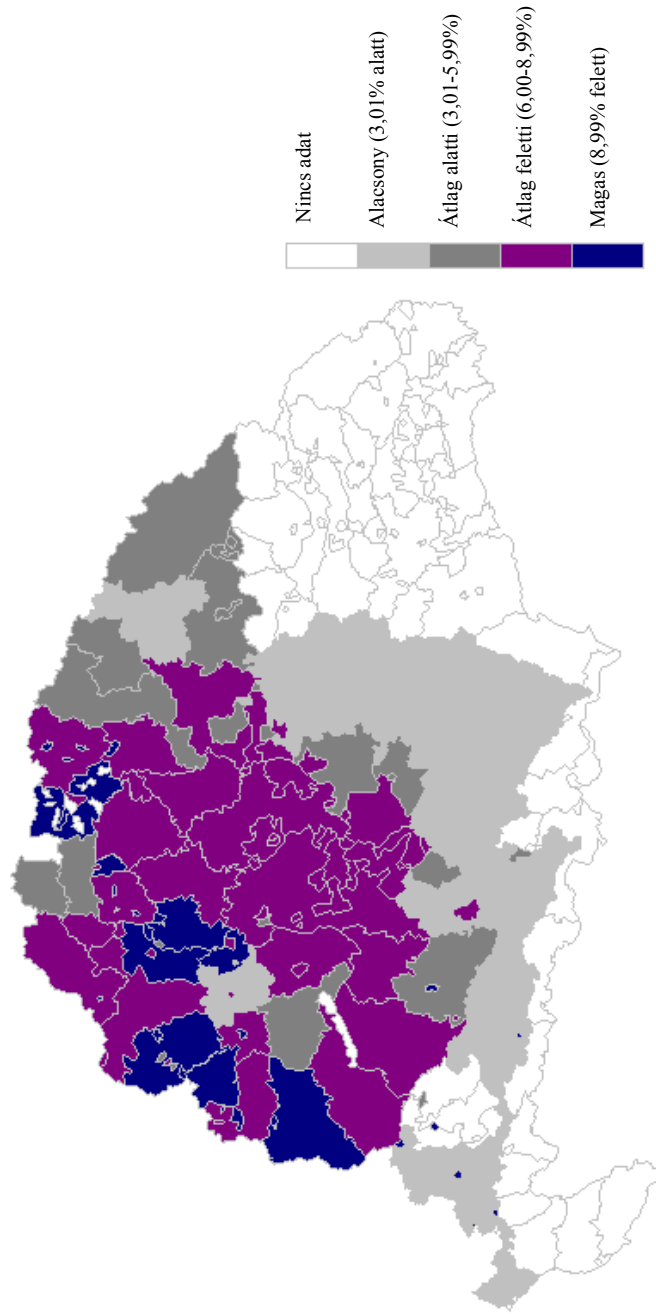

Forrás: Dányi 1993: 256-258.

3. térkép

A szolgák aránya a népességben 1778-ban

FARAGÓ TAMÁS

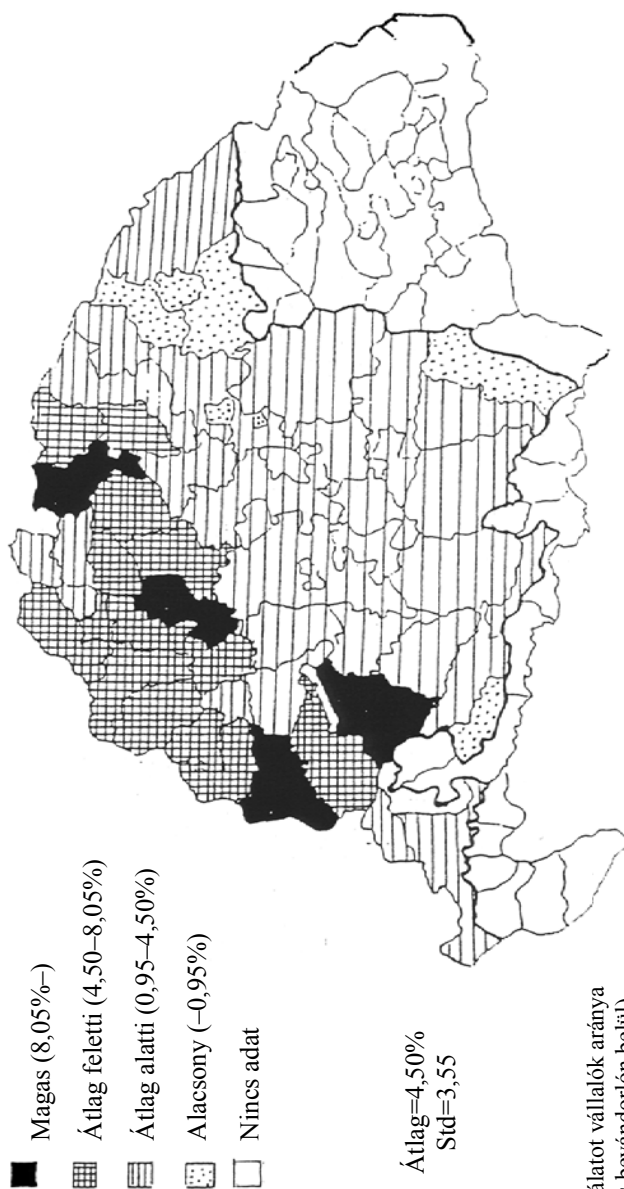

Forrás: Dányi 1993: 170–177, 264–288. (A városok adatait a megyék átlagértékeihez viszonyítottuk.)

HÁZTARTÁS-KELETKEZÉSI RENDSZEREK

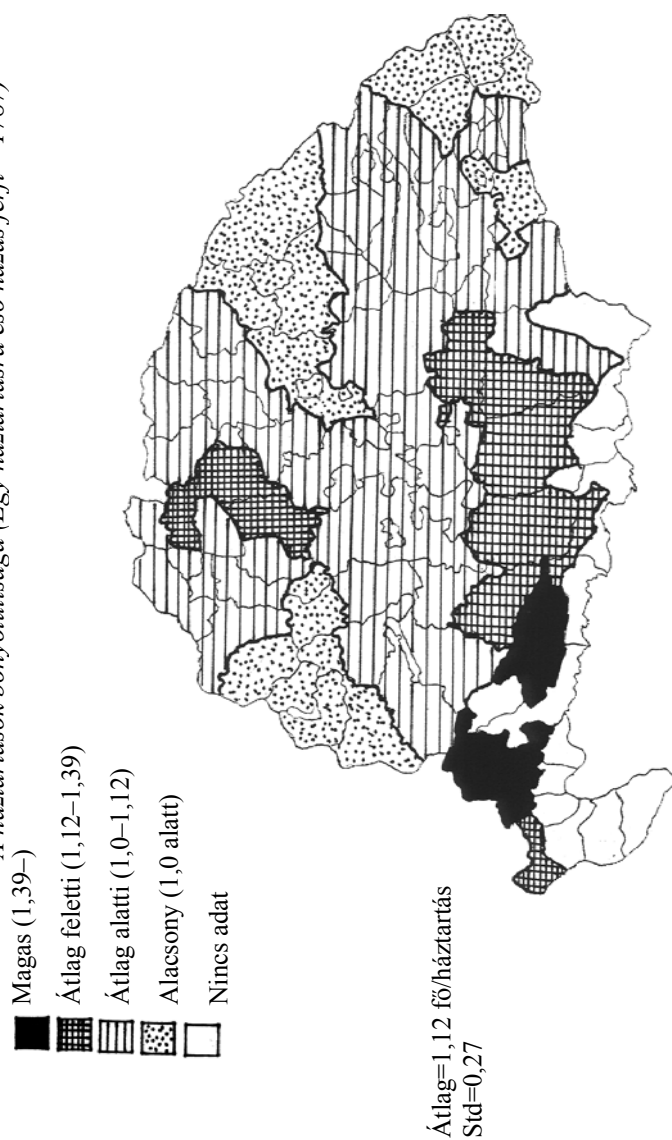
4. térkép

A szolgálatba állás aránya (1778)

5. térkép

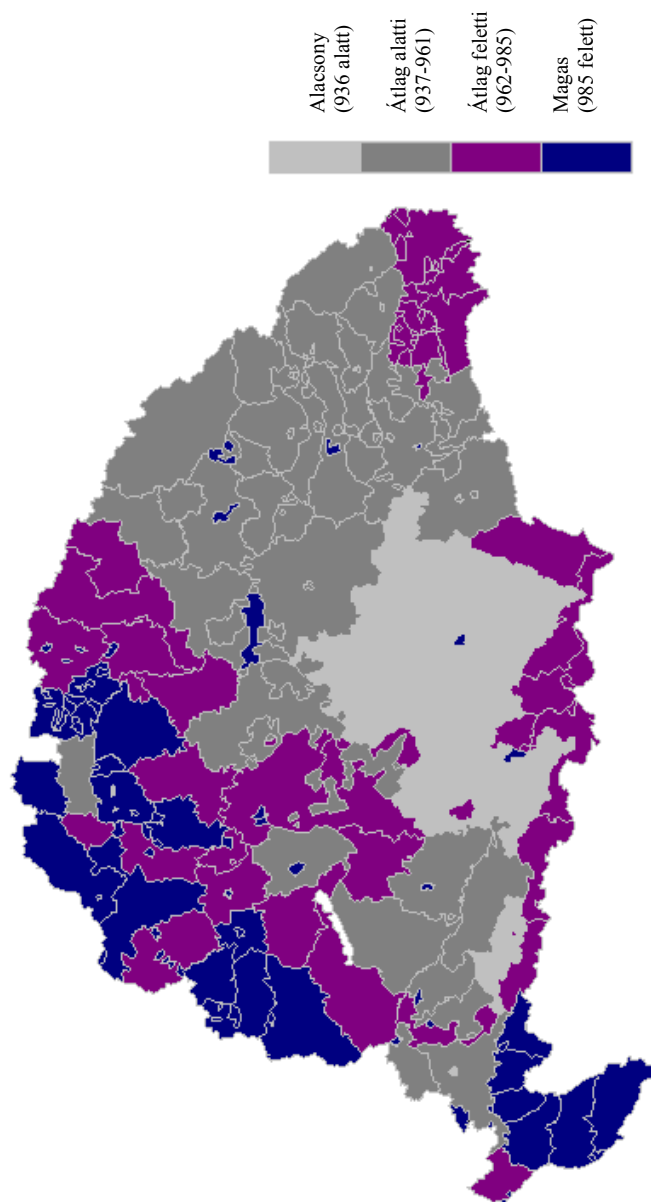
A háztartások bonyolultsága (Egy háztartásra eső házas férfi – 1787)

Forrás: Thirring 1938: 120–122.

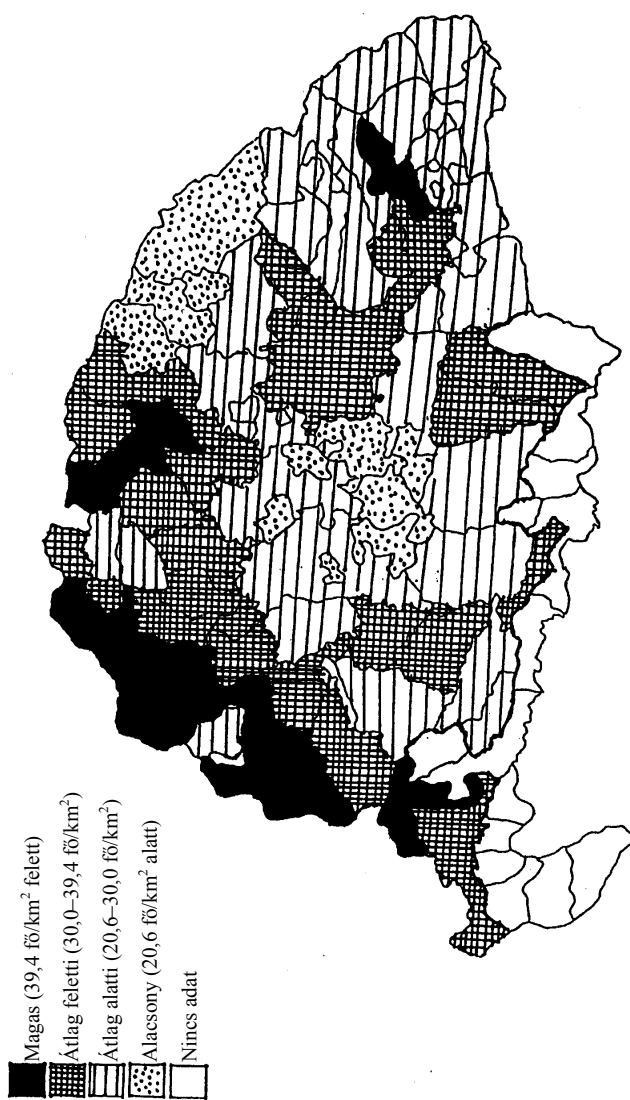
HÁZTARTÁS-KELETKEZÉSI RENDSZEREK

6. térkép *A férfiak és nők egymáshoz viszonyított aránya – ezer férfira jutó nők száma – 1787-ben (keresztények)*

Forrás: Thirring 1938: 126–128.

7. térkép *A népsűrűség mértéke a történeti Magyarországon^{a)} az első népszámlálás szerint (1787)*

^{a)} Megyék és szabad királyi városok együttes értéke.

Forrás: Thirring 1938: 117–119. után számítva.

**DIFFERENT HOUSEHOLD FORMATION SYSTEMS IN HUNGARY
AT THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY: VARIATIONS
ON JOHN HAJNAL'S THESIS²⁷**

Summary

John Hajnal's pathbreaking paper about the European marriage patterns and his household formation theory provoked high interest between the researchers even far beyond the border of the historical demographic research. Examining them through the Hungarian sources we can say that both the declared factors and variables of household formation and their regional strength and territorial distribution cannot be interpreted unanimously and adequately with the rules established by John Hajnal. Maybe it is better not to think in universalistic regimes but, moreover, adapt a regional and temporal frame of reference. Such 'grand theories' as John Hajnal's household formation system model fulfil much more the role to provoke further research than the key to interpret the institutions arranging the structure and processes of population and society.

Tables:

1. Demographic characteristics of counties of Hungarian Kingdom (Variables used in the analysis)

Heading: Variable; Mean value^a in percentage; Definition of the variables

Definitions:

YOUNGMAR= proportion of married males below 21 among the total marriages contracted below age 30 (1777–1778)

GENDER= proportion of males within the total population (1787)

FAMCOMP= number of married males per 100 households (1787) – measure of household complexity

SERVANT= proportion of newly arrived persons entering into servanthood among the total immigrants (1777–1778)

POP DENS= number of inhabitants per km² (1787)

AGR DENS= number of inhabitants per km² of agricultural territory – (total land-forestland) (1787)

YOUNGAGE= proportion of "sons" and "heirs" in the total male population of the census (1787)

DEVAST= dummy: 1 if formerly Turkish occupied territory, 0,5 if border-county (constantly suffering from warfare)

²⁷ A shorter version of this paper was published in English in *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 1998, vol. 23, no. 1–2, 83–111.

Number of investigated counties: 43^b

a – Values are county totals, royal free towns excluded. Only the figures for Christian population used, the Jews (1,0 %) were excluded because of their demographic characteristics given incompletely.

b – One county (Ugocea), the Banat and Transylvania have not enough comparable data – they were excluded from the analysis.

2. *Zero order correlations among variables*

3. *Results of multiple regression of the most important variables concerning family and household structure*

Heading: Dependent variable; Multiple R/R²; Important variables+/-

Maps:

1. *Estimated female mean age at first marriage (commoners, 1777–1778)*

From below: Std=0,79; Average=20,46; No data; Low (below 19,67); Below average (between 19,67–20,45); Above average (between 20,46–21,25); Relative high (above 21,25)

2. *Proportion of females (commoners) getting married under 20 years of age within total females getting married under 30 years of age (%) by counties (1777)*

Source: computed by the author on the basis of the Conscriptio Animarum
From below: High(above 74,20%); Above average (62,29–74,20%); Below average (50,38–62,28%); Low (-50,38%), No Data

3. *Proportion of servants in total population (1778)*

From below: High (above 8,99%); Above average (6,00–8,99 %); Below average (3,01–5,99%); Low (-3,01%); No data

4. *Servant migration (proportion of people entering servanthood in total immigrants) in 1778*

From below: Std= 3,55; Average= 4,50%; No data; Low (-0,95%); Below average (0,95–4,50%); Above average (4,50–8,05%); High (8,05%-)

5. *Complexity of households (average number of married men per household in 1787)*

From below: Std= 0,27; Average= 1,12 person/household; No data; Low (-1,0); Below average (1,0–1,12); Above average (1,12–1,39); High (1,39-)

6. *Number of females per 1000 males in 1787 (Christians)*

From below: High (985-); Above average (962–985); Below average (937–961); Low (-936)

7. *Population density in the Hungarian Kingdom^a on the basis of the first population census (1787)*

a- counties and royal free towns together

From below: No data; Low (-20,6 persons/km²); Below average (20,6–30,0 persons/km²); Above average (30,0–39,4 persons/km²); High (39,4 persons/km²-)